

МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ПРОДОВОЛЬСТВА УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

І.В. Гончаренко

“ Історія міжнародних відносин ”

Курс лекцій

Миколаїв 2014р.

Одним з головних факторів, які сьогодні впливають на розвиток будь-якої країни є міжнародне співробітництво. Це цілком закономірно, бо зараз зростає міжнародна інтеграція і взаємозалежність економік окремих країн. Тому країни повинні співставляти свої дії з діями інших держав. Активний розвиток міжнародних відносин не тільки сприяє економічному росту держав світового співтовариства, але і дозволяє підтримувати мирні стосунки. Пропонований курс покликаний допомогти студентам розібратися у процесах, що відбуваються у міжнародних відносинах.

Лекція №1

Предмет і завдання дисципліни «Історія МВ»

- 1. Мета, завдання предмет вивчення курсу «Історія МВ»**
- 2. Сутність МВ, їх значення**
- 3. Закономірності розвитку міжнародних відносин та їх прояви у конкретних історичних умовах.**

Вивчення гуманітарних наук складає важливу частку загальноосвітньої та світоглядної підготовки сучасних спеціалістів і сприяє розвитку особистості та виробленню нею творчого підходу до вирішення виробничих проблем. До найважливіших суспільних наук відноситься історія, зокрема, історія міжнародних відносин. Є досить багато визначень поняття «історія». Усі вони зводяться до того, що, по-перше, у вузькому розумінні слова історія – це галузь знань, наука, що вивчає в хронологічній послідовності закономірності та конкретний розвиток людського суспільства на основі дослідження історичних фактів та явищ. Минуле є активним чинником змін у теперішньому. Історична діяльність людей надзвичайно різноманітна. Вона стосується розвитку господарства, внутрішньої і зовнішньої політики країни, міжнародних стосунків, діяльності історичних осіб. Тому історія – наука багатогалузева. Історія міжнародних відносин, як складова загальнолюдської історії вивчає закономірності й особливості формування та розвитку відносин між народами з найдавніших часів до наших днів. Вивчення цих

закономірностей і особливостей на основі історичних джерел складає предмет курсу історії МВ.

Курс виконує завдання задоволення пізнавальних, інтелектуально розвиваючих потреб студентів. Це сам процес вивчення історії інших країн і народів відносин між ними. Вчити, щоб знати (тим паче, людині з вищою освітою потрібно бути всебічно розвинутою та ерудованою). Друге завдання – формування світогляду. Історія створює документально точні повісті про видатні події минулого, про мислителів, яким суспільство завдячує своїм розвитком. Вивчаючи історію, студент оволодіває загальними науковими методами пізнання об'єктивного буття, які стануть йому у пригоді при вивченні всіх інших наук та у його діяльності після закінчення вищого навчального закладу. Історія як наука, виявляючи на основі теоретичного усвідомлення історичних фактів закономірності розвитку суспільства, допомагає виробити науково обґрунтований політичний курс, запобігати суб'єктивним рішенням. Фахівці з вищою освітою із самого початку чи з часом, будуть працювати з людьми, очолювати трудові колективи, проводитимуть у них виховну та мобілізуючу роботу і для переконання у правильності рішень чи намірів керівника вирішальним може стати звернення до фактів історичних подій, досвіду минулого, тобто безпосереднє використання історичних знань. Отже завдання даної дисципліни полягає у виробленні навичок аналізу міжнародних відносин і зовнішньої політики з урахуванням історичного досвіду, факторів об'єктивного й суб'єктивного характеру, національних інтересів кожного суб'єкта міжнародних відносин, а також отримання знань основних теорій, доктрин світової політики, загальної міжнародної проблематики.

Систематизоване і цілеспрямоване вивчення міжнародних відносин у рамках відносно самостійної дисципліни розпочалось порівняно недавно. Науковий напрямок з проблем дослідження міжнародних відносин формально виник у 1919 році. Саме тоді у Вельському університеті в м. Ейберсвіт (Великобританія) була утворена перша кафедра з історії та теорії

міжнародних відносин.

Слід зазначити, що вже в давні часи політична філософія та історія ставили питання про причини конфліктів і воєн, про засоби та способи досягнення порядку, миру між народами та ін. Але систематичне вивчення існуючих феноменів з метою пояснити поведінку, розкрити типове, що повторюється у взаємодії міжнародних акторів, в основному відбувалось у період між Першою і Другою світовими війнами, а найбільш інтенсивно і широко – після 1945 року.

2. Сутність МВ, їх значення

Міжнародні відносини як сфера людського співіснування охоплюють політичні, економічні, правові, дипломатичні, соціально-психологічні, культурні, науково-технічні, торгові, військові та інші зв'язки і взаємовідносини між державами, народами, соціальними групами й організаціями, які діють на міжнародній арені. Через наявність такої великої кількості суб'єктів та важливість їх взаємовідносин виникає необхідність прогнозування цієї сфери з метою визначення тенденцій їх розвитку та впливу на кожного суб'єкта.

Міжнародні відносини є особливим різновидом суспільних відносин. З одного боку, вони — своєрідне втілення внутрісуспільних відносин, з іншого — якісно нова система з притаманними тільки їй рисами. Вони характеризуються взаємодією таких суб'єктів політичного життя, як держави, народи, політичні й громадські організації, рухи і навіть окремі особи різних країн. Забезпечують інтереси соціальних груп за межами національних держав, відносини між державами, міждержавними організаціями, партіями, компаніями, приватними особами різних держав, інтеграційні зв'язки, які формують людське співтовариство.

Формуються вони під впливом зовнішньої політики країн світу, певною мірою регулюючись багатьма міжнародними нормами і цінностями, виробленими людством упродовж його історичного розвитку. Тому міжнародні відносини слід розглядати як систему систем, макросистему, в

якій функціонують у суперечливій єдності й взаємодії різні її елементи і ланки, що представляють різноманітні інтереси держав, ідеологічні настанови їх громадських рухів і організацій. З глобалізацією світогосподарських зв'язків, інтенсивною політичною інтеграцією держав, посиленням залежності людства від зброї масового знищення, екологічною небезпекою на міжнародні відносини активно впливають загальнолюдські інтереси. На відміну від внутрідержавних відносин у міжнародних відносинах відсутній апарат їхнього регулювання, єдиний регулюючий центр, якому беззастережно підкорялися б суб'єкти міжнародного політичного життя.

Стрижневим елементом міжнародних відносин є політичні відносини, які, взаємодіючи з іншими відносинами, своєрідно спрямовують їх. Головним суб'єктом міжнародних відносин є держава. За сучасних умов на міжнародній арені все активніше виступають і недержавні, неурядові організації, суспільно-політичні рухи, але їхню роль не можна порівнювати з роллю держав в міжнародних відносинах, особливо у політичних.

Держави репрезентують на міжнародній арені суспільства в цілому, а не окремі соціальні групи чи політичні організації. Такі важливі питання, як суверенітет, безпека, територіальна цілісність вирішує через свої структури тільки держава.

Держава — єдиний загальнонаціональний інститут, який має легітимні повноваження здійснювати політику на міжнародній арені: укладати двосторонні й багатосторонні договори про співробітництво в певних сферах, оголошувати війну та підписувати мирні угоди тощо. Сукупна зовнішньополітична діяльність суверенних держав визначає всю світову політику.

Кожна держава, проводячи зовнішню політику, переслідує свої інтереси. Категорія “національний (державний) інтерес” — головна в теорії міжнародних відносин, визначальна щодо зовнішньої політики держав. Національний інтерес охоплює:

- проблеми збереження нації незалежної держави;
- безпеки від зовнішньої загрози;
- зростання добробуту населення держави;
- захисту її економічних і політичних позицій у відносинах з іншими державами;

- збереження і розширення її впливу в світовій політиці.

Він реалізується в зовнішньополітичному курсі держави, у політиці її уряду, який визначає конкретні цілі щодо інших держав і шляхи їх досягнення. Формування зовнішньополітичного курсу держави — складний, суперечливий процес. У боротьбі за владу в країні різні політичні сили демонструють своє бачення національного інтересу і зовнішньополітичного курсу, який не завжди відповідає внутрішнім і зовнішнім умовам його реалізації, не завжди адекватний національним інтересам. У своєму зовнішньополітичному курсі держава повинна:

- враховувати своє геополітичне положення,
- спиратися на свій економічний, демографічний, воєнний, науково-технічний та культурний потенціал.

Цей потенціал обумовлює зовнішньополітичні можливості держави, визначає пріоритети у вирішенні конкретних зовнішньополітичних проблем. Організація і контроль за здійсненням зовнішньої політики покладені на спеціальні органи держави:

- міністерства закордонних справ (зовнішніх зв'язків);
- парламентські комітети з питань зовнішньої політики;
- посольства;
- представництва в інших державах;
- наукові й культурні центри за кордоном;
- офіційні й напівофіційні місії тощо.

У просторі міжнародних відносин відсутнє центральне ядро влади, рішення якого були б обов'язковими для всіх держав, інших суб'єктів міжнародного політичного життя. Тому світовий політичний процес певною

мірою є стихійним, хоча в останні десятиліття простежуються спроби його впорядкування, зміцнення миру і стабільності у світі. На перебігу світового політичного процесу позначаються як раціональні, виважені з точки зору інтересів людства політичні дії і рішення держав і міждержавних об'єднань, так і спонтанні, ірраціональні, непередбачувані дії. Поряд з прогресивними інституціями на міжнародній арені діють і реакційні, екстремістські сили

3. Закономірності розвитку міжнародних відносин та їх прояви у конкретних історичних умовах.

Упродовж усього історичного розвитку земної цивілізації міжнародні відносини завжди займали і займають суттєве місце в житті кожного суспільства. Такі процеси людської діяльності, як утворення і розвиток держав, формування народностей і консолідація націй, зміна політичних режимів і становлення соціальних інститутів, розвиток економіки, технічного прогресу, науки і культури завжди були пов'язані з певними обмінами і контактами між соціальними групами різних країн, тобто з міжнародними відносинами у найширшому розумінні слова.

Особливий характер цих відносин суттєво впливає на архітектуру теорії міжнародних відносин і створює певні специфіку і труднощі їх аналізу та наукового вивчення:

об'єктивна дійсність міжнародних відносин охоплює надзвичайно широку, а тому і важку для розуміння галузь явищ і процесів. Їх повне пізнання, теоретичне впорядкування та аналіз взаємозв'язків майже неможливі;

у сфері міжнародних відносин – на відміну від інших явищ суспільного життя – немає центрального ядра влади й управління, а існує поліцентризм та полігархія. Тут важливу роль відіграють стихійні процеси та суб'єктивні фактори, і тому якісь закономірності й повторюваності надзвичайно важко вловити;

у дослідників міжнародних відносин немає повного доступу до широкої та об'єктивної інформації, особливо в галузі міжнародної політики, де велику роль відіграє безпека і таємність дипломатії;

у міжнародному житті, на відміну від внутрішнього життя держави, виступає перевага гетерогенних факторів над гомогенними, тобто над факторами, що об'єднують. Це значно ускладнює систематичний опис і узагальнення міжнародних явищ та процесів, а також і вивчення причинно-наслідкової діяльності держави;

у сфері діяльності міжнародних акторів важливу роль відіграють одночасність багатьох інтеракцій (взаємодій), випадкові події ускладнюють аналіз та оцінку цільових дій і передбачення наслідків. **Основними формами міжнародної взаємодії** є співпраця, суперництво і конфлікт.

Співпраця здійснюється через участь у різних міжнародних організаційних структурах, через двосторонні й широкомасштабні договори про дружбу і співробітництво. Воно є найперспективнішою, адекватно відповідає геостратегічним інтересам суб'єктів міжнародних відносин і називається стратегічним партнерством.

Стратегічне партнерство передбачає найбільш масштабний і взаємовигідний спосіб взаємодії у різноманітних сферах суспільного життя.

Суперництво передбачає мирний характер боротьби між державами за вигідну реалізацію свого національного інтересу, починаючи від поширення своїх капіталів і технологій до розміщення військових баз. Суперництво має місце як серед країн, які перебувають у відносинах стратегічного партнерства, так і у відносинах конфронтації.

Конфлікти на міжнародному рівні виникають, коли не вдається врегулювати несумісні інтереси двох держав або їх груп. Вони можуть виражатися в денонсації договорів, розриві дипломатичних відносин, економічній блокаді, провокуванні внутрішньої дестабілізації шляхом

інформаційних диверсій, терористичних актів, військових переворотів, громадянської і світової воєн.

Суб'єктами міжнародних відносин виступають також недержавні організації: транснаціональні корпорації, партії, релігійні організації, туристичні групи і т. ін.

Міжнародні відносини ґрунтуються на двох основних принципах: сили і права.

Принцип сили незалежно від зміни співвідношення в його структурі тих чи інших елементів залишається найважливішим чинником геополітики.

Термін геополітика у його первісному значенні (згідно з теоретичними розробками засновника цього напрямку шведського вченого Р. Челлена і німецького дослідника Ф. Ратцеля, а також американських вчених Х. Маккіндера і А. Мехени) трактується як вчення про державу, що прагне до розширення свого географічного і територіального простору. В сучасному розумінні цей термін трактується як наука і політика щодо вивчення міжнародних структур та механізмів їх взаємодії, закономірностей і тенденцій світового розвитку, а також використання її досягнень у практичній політиці національних держав, міжнародних союзів та блоків для забезпечення реалізації своїх геостратегічних і національних інтересів, збереження миру й забезпечення стабільності.

Принцип сили в геополітичному значенні означає, що держава або група держав здатні нав'язати іншим державам свої інтереси, поширювати свої впливи, використовуючи при цьому свої переваги у військовій силі, дипломатії, економічній могутності, технологічному та інтелектуальному розвитку.

Отже, сила держави у міжнародних відносинах не є постійною величиною. Вона змінюється в часі, і відповідно змінюються пріоритети щодо трактування та реального значення названих елементів.

Принцип права передбачає, що національна держава у міжнародних відносинах має спиратися не тільки на свою силу, а й дотримуватися норм

міжнародного порядку. Так, сильна держава США без згоди Ради Безпеки не могла розпочати воєнних дій проти агресії Іраку в Кувейті або, наприклад, відносно слабкі держави, такі як Люксембург, Ісландія, цивілізовано розвиваються завдяки чинному міжнародному порядку.

Кожна національна держава у своїй зовнішній політиці як сукупності військових і дипломатичних, економічних і правових засобів намагається найбільш оптимально реалізувати свій національний інтерес. Поняття національні інтереси багатозначне. Воно має як об'єктивний, так і суб'єктивний сенс. В об'єктивному сенсі поняття "національні інтереси" — це усвідомлені й виражені у правових нормах об'єктивні потреби більшості громадян, а також політичної еліти в забезпеченні вигідного геополітичного статусу держави, національної безпеки, суспільної стабільності та цивілізованих стандартів життя людей. Якщо в недалекому минулому домінували два перших аспекти, то на сучасному етапі в розвинутих країнах набирають ваги два останніх.

Лекція 2

Міжнародні відносини Стародавнього світу

- 1. Хронологія міжнародних відносин Стародавнього світу**
- 2. Перші регіональні міжнародні системи**
- 3. «до-Вестфальський світовий порядок в Європі»**

У хронологічному плані виділяють декілька етапів в розвитку міжнародних відносин епоху Стародавнього світу. На першому етапі, що охоплює період з рубежу IV - III тис. до н.е. аж до середини II тисячоліття до н.е., можна вести мову лише про зачатки міждержавних відносин на локальному і регіональному рівні, що формувалися услід за виникненням перших державних утворень. Власне кажучи, еру міжнародних відносин відкриває виникнення державних утворень (міст-держав, т.з. номовых

політичних структур) в долинах великих річок (Нілу, Двурічча, Інду, Каруну і Керхе, дещо пізніше - Хуанхе). Номи стародавнього Єгипту і Месопотамії, так само як і інші міста-держави річкових долин носили військовий або теократичний характер. Іншими словами вони очолювалися або військовими вождями (до речі, нерідко обраними представниками правлячої еліти того або іншого співтовариства), що отримували пишну титулатуру "владик", "царів" і тому подібне, або жерцями і жрецькими корпораціями. У рамках річкових систем, відокремлених один від одного "варварською" периферією, отримали розвиток доцентрові тенденції, пов'язані з особливостями ведення господарської діяльності ("гідравлічні цивілізації", тобто співтовариства основою існування яких виступало іригаційне землеробство, що вимагало досить великих трудовитрат і високої організованості при проведенні сільгоспробіт), а також логікою розвитку державних інститутів (прагненням до максимального територіального розширення). Уся історія стосунків між містами-державами Двурічча і рання історія взаємин незалежних один від одного номів долини Нілу (IV - III тисячоліття до н.е.) виступає історією боротьби за переважання у рамках території річкових систем, що поєднувалася згодом із спробами підпорядкування сусідніх державних утворень, племінних союзів (завоювання Єгиптом лівійців і Нубії, претензії на підпорядкування державних утворень і міст-держав Близького Сходу, раніше усього узбережжя Східного Середземномор'я, війни державних утворень Межиріччя з Еламским царством і так далі).

Складність в дослідженні природи і основних характеристик міжнародних відносин цього прадавнього періоду історії людства багато в чому пов'язана з вузькістю і неповнотою інформаційних джерел.

Боротьба за переважання в річкових долинах супроводжувалася формуванням коаліцій, укладенням перших договорів між суб'єктами міждержавного спілкування. В усякому разі, в Месопотамії ми маємо справу з тими або іншими проявами зовнішньополітичної діяльності номів вже в III тисячолітті до н.е. Ур, Урук, Лагаш, Киш, Аккад, дещо пізніше Ниппур,

Вавілон та ін. конкурували один з одним з приводу домінування в долині Євфрату і Тигра. Вісті про укладання міжнародних угод сходять приблизно до XXVI ст. до н.е., коли був складений документ, що фіксував умови миру і межі між містами Лагашем і Уммой.

Разом з конкуренцією між окремими містами-державами в Межиріччі мав місце конфлікт з державою, що виникла зовні Двуріччя, в долинах річок Карун і Керхе - Еламом. У Еламі в той момент в ідентичних умовах річкових долин процвітала цивілізація дуже схожа з нижньомесопотамською шумеро-аккадською. Саме з Еламом пов'язують багато дослідників перший справжній міжнародний договір, що дійшов до нас. Царі Аккада (нащадки т.з. Саргона Древнього) вели ряд не занадто успішних воєн з Еламом. Не зумівши підпорядкувати собі його територію правитель Аккада Нарам-Суен уклав з еламітами письмовий договір, по якому Елам зобов'язався погоджувати свою зовнішню політику з царством Аккадским, але зберігав внутрішню незалежність (кінець XXIII ст. до н.е.).

На другому етапі розвитку МВ - з середини II тисячоліття до н.е. і аж до V - IV ст. до н.е. - має місце формування ряду регіональних субсистем МВ як результат інтенсифікації взаємодій раніше відносно замкнутих, локальних річкових субсистем (на Близькому Сході, в Індії, в Китаї), а також виникнення нових регіональних субсистем в тих районах ойкумени, які раніше не торкнулися процесами державотворення, - в Греції, потім в Італії і деяких інших. При цьому кожна з регіональних і локальних субсистем (за деяким винятком Сходу, раніше усього Китаю) вже не є повністю ізольованою. Подібні регіональні субсистеми виявляються відкриті не лише для вторгнень варварів (це мало місце і раніше і сприймалося приблизно також, як стихійне лихо - такій події неможливо було запобігти, так само як і передбачити її наслідки - зміна династій, крах державних утворень або, навпаки, їх несподіване посилення), але і для взаємопроникнення і взаємовпливу один на одного. Так, дії грецьких найманців починають грати помітну роль в розподілі сил на Близькому Сході, єгипетські і персидські

гроші і збройні сили впливають на хід і результат міжгрецьких конфліктів, греки і фінікійці перетворюються на чи не визначальний чинник регіонального балансу сил в Італії і Західному Середземномор'ї і так далі. Більше того, відбувається перетин і взаємне накладення регіональних систем, коли залежно від точки зору Еллада є периферією Близького Сходу або навпроти, Близький Схід є варварською периферією Греції з її численними колоніями і розгалуженими торговельними інтересами.

Крім того, у рамках кожного з регіонів жодна соціальна, політична або культурна система не формувалася ізольовано. Різні політичні системи - міста-держави, патримоніальні держави, монархічні держави і імперії, так само як і е утворення типу племінних союзів не лише співіснували, але і активно впливали один на одного. Особливу силу цей процес набрав до кінця II тисячоліття до н.е. на Близькому Сході, а потім до середини тисячоліття і в усьому Середземномор'ї.

У рамках регіональних субсистем, як правило, мало місце переважання олігополістичної структури міжнародних відносин, тобто у рамках кожної з систем домінували і визначали основні правила міжнародного спілкування небагато провідних гравців. На близькому Сході - це Єгипет, Ассирія, Митанни, царство Хеттске, Вавилонія. На Балканах і в Італії - найбільш могутні у військово-політичному відношенні поліси і союзи міст-держав під їх гегемонією (грецькі симмахії - Делоська, Пелопоннеська, т.з. Римсько-італійський союз та ін.).

В той же час, цілі зовнішньої політики переважно залишалися колишніми - досягнення контролю над максимально можливою територією і отримання доступу до можливо більшого об'єму ресурсів. У цьому сенсі війни велися виходячи з прагнення до тривіального грабежу чужих територій, здійснюваного в ході військових дій і після їх закінчення, - у вигляді данини і інших поборів на користь переможця (систематичне розграбування завойованих територій перетворилося на особливу статтю прибутків, одне з джерел розвитку таких держав як Єгипет, Вавилонія,

Ассирія, Митани, Мідія, Персія, потім дещо пізніше - Рим). Окрім цього, завойовні походи мали на меті встановлення контролю над торговельними шляхами, ключовими у військовому відношенні позиціями (протоками і проливними зонами, перевалами, гірськими дорогами, оазисами, фортецями), морськими узбережжями, родовищами корисних (мідних і залізних руд, золота і срібла і так далі) копалини, послаблення конкурентів, розширення власних меж і довготривалий приріст в цьому випадку своєї фіскальної бази і різних видів людських і матеріальних ресурсів.

В той же час, в цей період склалася, принаймні, одна регіональна субсистема, у рамках якої, на думку цілого ряду дослідників, виникли передумови для становлення системи рівноваги на основі балансу сил залучених в міжнародні відносини сторін і відносної стабільності числа і якості учасників міжнародного спілкування (приблизно рівні під силу міст-держави, що не зникали з політичної карти навіть у разі військових поразок від своїх супротивників). Мається на увазі Древня Греція з властивими їй специфічними інституціональними обмеженнями, що формували особливі умови функціонування і визначали особливості взаємин між собою міст держав.

Третій етап (V - IV ст. до н.е. - до середини V c н.е.) можна назвати епохою гігантів. Це період домінування в міжнародних відносинах великих державних утворень імперського типу. Імперії, або т.з. світові держави, принципово відрізнялися від великих державних утворень старовини, розміри яких визначалися лише розмірами цього етнокультурного і географічного регіону (Єгипет, Месопотамія і так далі). Імперії об'єднували великі і дуже неоднорідні за природно-географічними умовами, рівнем і характером економічного розвитку, етнічним складом населення і культурними традиціями території. При цьому у рамках світових імперій здійснювалися спроби етнокультурних і політичних синтезів, що залишали глибокий слід в долях державних утворень, що виступали їх наступниками. Масштабні (іноді примусові, у вигляді депортацій) міграції мас населення,

розширення культурних і торговельних контактів створювали дуже високу інтенсивність соціальної і політичної комунікації. Як правило, навіть після розпаду світових імперій їх окремі частини генерували реставраційні імпульси упродовж багатьох десятиліть, а іноді і століть і, в усякому разі, зберігали таку щільність взаємних контактів, яка була немислима раніше.

Першими світовими імперіями в історії людства вважаються Новоассирійська і Нововавилонська держави. Пік їх могутності доводиться на період VIII - VII ст. до н.е., що явно виходить за рамки даного етапу. Проте в цьому немає ніякої помилки. Річ у тому, що Ассирія, Вавилон, а потім і Мідія при усьому домаганні на універсальність не виходили в цілому за рамки певних субрегіонів. І тільки рання імперія Ахеменидів рішуче змінила картину МВ, вийшовши за досить чітко обкреслені регіональні рамки і, прорвавшись в долину Інду (так само як і спробувавши закріпитися в Балканській Греції), фактично змела до того досить чітко помітні регіональні межі. З цієї миті можна говорити про поступову кристалізацію принаймні 4 макрорегіональних субсистем МВ - Середземноморську, Середнього Сходу і Центральної Азії, Південної Азії, Східної Азії. Причому перші три виявлялися проникними один для одного не лише в сенсі культурних і торговельних обмінів, але і у військово-політичному плані (правда, в основному, в одному напрямі - із заходу на схід).

Макрорегіональні субсистеми при цьому проявляли тенденцію до повної імперської уніфікації, що, кінець кінцем, виразилося в зменшенні числа основних гравців на політичній арені. У ідеалі, як, наприклад, в Середземномор'ї, їх число з трьох-чотирьох (у різні періоди Рим, Карфаген, Македонія, Єгипет Птолемеїв, держава Селевкідів і тому подібне) зменшилося до одного (Римська імперія), що набув в зв'язку з цим квазі-універсального характеру. Приблизно так само складалася ситуація в Китаї (імперії Цинь (III ст. до н.е.) і Хань (III ст. до н.е.- II ст. н.е.)), Індії (держави Нандів (IV ст. до н.е.) і Маур'їв (III - I вв. до н.е.)). Для Середнього Сходу і Центральної Азії нескороминущим прикладом універсальної державності

стала держава Ахеменидів і імперія Олександра Македонського, що наслідувала її.

Взаємини між "світовими імперіями" і втілюваними ними макрорегіональними системами МВ того періоду трохи не привели до становлення подібності єдиної системи міжнародних відносин. Досить згадати в зв'язку з цим плани військових кампаній Цезаря відносно Парфії або прагнення імператорів з династії Хань в Китаї узяти під свій одноосібний контроль т.з. "Шовковий шлях". Проте оскільки планам цим не судилося було збутися, а військово-політичні контакти між провідними світовими імперіями (за винятком Риму і Парфії) залишалися лише епізодичними, то усі розмови про формування єдиної системи МВ у Стародавньому світі представляються недостатньо обґрунтованими.

Таким чином, у рамках міжнародних відносин старовини, очевидно, відбувалося поступове накопичення складності і збільшення масштабу явищ, що відбуваються, і процесів. Від локальних систем на зорі політичної історії людства через масштабніші і складніші по складу регіональні системи - до великих макрорегіональних систем МВ.

2. Перші регіональні міжнародні системи

Одна з перших регіональних міжнародних систем сформувалася на Близькому Сході. Охоплюючи стародавні держави регіону – Єгипет, держави Месопотамії, східного узбережжя Середземного моря, Ассирію та Хетське царство – ця система міжнародних відносин була заснована на взаємній недовірі, підступності та «рівновазі страху». Близькосхідна стародавня система міжнародних відносин сформувалася, ймовірно, близько XVIII ст. до н.е., коли послідовні, але завжди безуспішні спроби об'єднати Месопотамію завершилися створенням перших імперій – нетривалої та нестабільної Ассирійської та більш могутньої Вавилонської. Коли вавилонський цар Хаммурапі спромігся поширити свою владу на всю Месопотамію, чого раніше не вдавалося через надзвичайно складні географічні та політичні умови, на Близькому Сході сформувалися політичні умови для розвитку

поліцентричних міжнародних структур. Після цього Вавилон перетворився на джерело постійної загрози, стимулюючи таким чином найрізноманітніші коаліції та союзи, проводячи активну зовнішню політику за межами Месопотамії та, врешті, впавши під ударами хетів у XVI ст. до н.е. Приблизно в цей же час в Єгипті розпочинається період Нового царства – епоха найбільш активної зовнішньої політики Єгипту, драматичним наслідком якої стала боротьба за регіональну гегемонію із Хетським царством. Так само, як і Вавилон, Єгипет в цей період виходить за межі «внутрішньої» дипломатії, розширюючи сферу власних економічних та політичних інтересів та зіштовхуючись із іншими регіональними державами. Держава хетів (Хатті) майже одразу після свого утворення в XVII ст. до н.е. перетворилася на впливовий фактор регіональної політики, об'єднавши під своєю владою майже всю Малу Азію. Час від часу центрами сили ставали Елам, Урарту, Ізраїльське царство та міста Фінікії.

Період становлення цієї регіональної системи тривав до інституалізації єгипетсько-хетського конфлікту в першій половині XIII ст. до н.е. З огляду на відносний занепад могутності Вавилону після 1595 р. (в цьому році місто було захоплено хетами) до н.е. та повернення міжнародних відносин у Месопотамії до стану роздробленості, регіональна система міжнародних відносин набула ознак біполярності. Єгипет та Хатті, змагаючись за контроль над Палестиною, втягнулися у тривалий та виснажливий конфлікт, який після грандіозної нічійної битви при місті Кадеш (територія сучасної Сирії) завершився підписанням першого відомого історії мирного договору.

Взаємне виснаження, як і у численних інших випадках регіональних чи глобальних біполярних протистоянь, не принесло користі жодному із суперників. Послаблений Єгипет виявився вразливим до чергового натиску «народів моря»; царство хетів невдовзі зазнало серії невдач у боротьбі із варварами та ахейцями, а близько 1200 р. до н.е. остаточно розпалося. Двадцятьма чотирма роками раніше, у 1224 р. до н.е. ахейцями було взято й знищено місто Трою.

Послаблення могутніх суперників створило на Близькому Сході «вакуум сили», заповнити який випало Ассирії. Піднесення ассирійської держави у IX-VII ст. до н.е. призвело до тимчасового утворення гегемонії в регіональній міжнародній системі, особливо після знищення ассирійським царем Синнахерибом Вавилону у 689 році. Регіональні держави по-різному відреагували на зростаючу могутність Ассирії: частина із них (Елам, Дамаск, Ізраїль) стали ініціаторами створення численних антиассирійських коаліцій; в той час як інші часто підкорялися могутності ассирійського царя, підкріпленій найсильнішою армією того часу. Дилема дрібних сусідів Ассирії стала «вічним питанням» для всіх тих держав, які в майбутньому опинялися в такому ж становищі. Найбільш яскраво її описано в роботі давньогрецького історика Фукідида «Історія Пелопоннеської війни».

Ассирію періоду Нового царства часто вважають першою в світі імперією, маючи на увазі, що царі Тіглатпаласар III та Салмансар IV не просто захоплювали численні міста-держави Месопотамії, але утворювали спільний політичний й економічний простір, дбаючи про розвиток торгівлі, збирання податків та ефективне функціонування бюрократії. Але зрештою останнім та найчастіше застосованим аргументом ассирійських «царів всесвіту» була зброя.

Історія Ассирії переконливо демонструє тимчасовість і обмеженість успіхів, що ґрунтуються лише на військовій силі. Агресивна зовнішня політика принесла значні здобутки, але водночас підсилила дію дилеми безпеки, змусивши сусідні держави будь-що шукати можливості знищити грізного ворога. Навіть найбільш поступливі з них підкорялися лише із страху бути знищеними. Зрештою, перша ж невдача ассирійської армії у Вавилоні призвела до ряду повстань, внаслідок яких державу, яка ще тридцять років тому охоплювала величезні території від Ірану до Середземного моря та від Єгипту до Закавказзя, було знищено повністю у 609 р. до н.е. Із загибеллю Ассирії близькосхідна регіональна система міжнародних відносин вступає у період хаосу. Дрібні держави регіону час від

часу досягають більшої могутності, як-от Лідія чи Мідія, але ці успіхи є тимчасовими і не мають системного характеру. Врешті, більшість дрібних держав опиняється під владою нового регіонального гегемона – Персії. Політика Персії виходить за рамки регіону Близького Сходу, а її інтереси зіштовхуються із інтересами грецьких міст-держав, формуючи таким чином зовсім іншу регіональну систему міжнародних відносин. Найбільш характерною особливістю розглянутою нами близькосхідної міжнародної системи була мінливість та динамічність державних кордонів. Незважаючи на те, що основними її «полюсами» можна назвати Єгипет, Вавилон, Хатті та Ассирію, вплив, географічні розміри та навіть суверенітет цих держав постійно змінювалися. Договори та союзи, що укладалися між державами і скріплювалися релігійними клятвами, обміном заручниками та дипломатичними шлюбами, постійно порушувалися; джерела загроз для безпеки кожної держави були різноманітними, включаючи сусідів, власне населення, кочові племена або природні лиха, - тож дипломатія і зовнішня політика в цілому мала дещо кон'юнктурний характер. Пізніше подібні риси спостерігатимуться в середньовічній Західній Європі.

Визначальними механізмами стабілізації цієї системи були війни. Часто вони були єдиними механізмами, що, звичайно, не додавало безпеки регіону в цілому. Системні загрози, до яких відносилися постійні гегемоністичні прагнення всіх великих держав, значно перевищували за потенціалом засоби стабілізації. Тому на Близькому Сході постійно утворювалися та занепадали великі імперії. Врешті, домінуючим типом міжнародних конфліктів були регіональні асиметричні війни.

Приблизно одночасно із близькосхідними розвивалися цивілізації Стародавньої Індії та Китаю. Високі культурні досягнення, зокрема присвячені проблемам дипломатії та військової стратегії трактати Сунь Цзи, У Цзи та Каутільї, здебільшого є результатом внутрішніх суперечок та боротьби із варварами. Для Індії характерним було співіснування численних князівств, частина з яких лише на дуже короткий термін об'єднувалися під

проводом, скажімо, династії Маур'їв; Китай вів постійні війни із варварами, вважаючи всіх без виключення сусідів власними васалами. Такі умови не сприяли формуванню та розвитку міжнародних систем: зв'язки між державами були вкрай епізодичними та нестійкими. Виключенням може бути хіба що активна торгівля.

Натомість греко-перські війни поклали початок формуванню й активному розвитку міжнародної системи у Середземномор'ї, що існувала майже тисячу років аж до падіння Західної Римської імперії у 476 році. Основними кризовими етапами її розвитку були вже згадані війни грецьких міст-держав проти імперії персів, Пелопоннеська війна, формування та швидкий занепад імперії Александра Македонського, Пунічні війни, експансія Римської імперії та криза її зовнішньої політики. Проходячи крізь ці масштабні події, держави-елементи цієї регіональної системи міжнародних відносин створили різноманітні механізми реагування на виклики безпеці, що постійно виникали. Основним із них був виклик анархічності зовнішнього середовища, з яким нічого не можна було зробити, окрім одного – завоювати всю відому територію. Найбільших успіхів тут досягли Македонія та Рим, причому успіхи останнього були набагато тривалішими та більш системними. Йому вдалося створити унікальну систему гегемонії, встановивши контроль над майже усією територією, що знаходилася в межах досяжності. І хоча пізніше подібні системи регіональної гегемонії виникали (наприклад, гегемонія США у Західній півкулі), вони ніколи не досягали такої глибини підпорядкування як у Римській імперії. Досягнення Риму у сфері зовнішньої політики створили таку гегемонію в міжнародній системі, що безпека цієї держави стала тотожною безпеці регіональній і всієї системи. Побічним доказом цього є масштабний і тривалий занепад всієї Західної Європи після падіння Риму під натиском варварів.

В основі античної Середземноморської системи міжнародних лежала взаємодія суверенних і не дуже суверенних (із обмеженим суверенітетом) держав – спільна риса інших сучасних їй аналогів та деяких більш пізніх

версій. Суверенітет держав обмежувався військовим захопленням або встановленням протекторату; часто також створювалися союзи на нерівних умовах. Зовнішня політика держав того часу була сконцентрована на військово-політичних проблемах – т.зв. «high politics». Отож основою для різноманітних підрахунків була військова міць потенційних союзників та противників, що виражалася у кількості фаланг, легіонів, кораблів, населення та грошей. Щось подібне можна спостерігати й у Вестфальській міжнародній системі в Європі.

Структурна організація цієї міжнародної системи час від часу змінювалася, внаслідок чого можна виокремити декілька етапів її розвитку. Крім того, її підсистеми були різним чином пов'язані між собою: іноді слабо, як-от до війн Александра Македонського; пізніше – сильніше (максимальний ступінь взаємозалежності припадає, очевидно, на час максимальної територіальної експансії Риму за імператорства Марка Ульпія Траяна). Система міжнародних відносин у Середземномор'ї часів греко-перських війн була мультиполярною, а її центрами сили були Персія, Греція в ті періоди, коли зусилля провідних міст-держав об'єднувалися, а також Карфаген. Поступово, встановлюючи власний контроль в Італії, підносився Рим, однак вплив його до Пунічних війн залишався обмеженим. Час від часу утворювалися й розпадалися окремі підсистеми. Наприклад, експансія Персії та піднесення грецьких полісів утворили в V-IV ст. до н.е. систему біполярного протистояння між перським (азійським) та елліністичним світами. Розв'язання цього конфлікту мало драматичні наслідки, серед яких підкорення Греції Македонією, утворення великої імперії Александра, її розпад та формування ряду нових держав.

Так само, Пелопоннеська війна в самій Греції стала класичним прикладом біполярного протистояння, коли суперників розділяли політичні та економічні інтереси, ідеологія та геополітична орієнтація; вони активно шукали союзників; а сам конфлікт вважався від самого початку «грою з нульовою сумою». Завершення Пелопоннеської війни призвело, фактично, до

розпаду цієї субрегіональної підсистеми відносин, а її елементи були включено до інших систем.

В ході трьох Пунічних війн (III-II ст. до н.е.) між Римом та Карфагеном відбувся перехід регіональної системи міжнародних відносин від конкурентної мультиполярної структури до монополярної гегемонії. Вирішального значення мала в цьому, ймовірно, Друга пунічна війна. Захопивши Сіракузи, римляни підірвали могутність Карфагену, а дипломатичні ігри в ході війни завершилися створенням передумов для остаточного підкорення Греції. Притаманна Середземномор'ю мультиполярність та різноманітність за дуже короткий час по завершення останньої, Третьої пунічної війни, змінилася гегемонією Риму, що тривала аж до падіння міста у 476 р.

Перемогу Риму у Пунічних війнах іноді тлумачать як зверхність теллурократії із притаманними їй авторитаризмом, військово-політичною гегемонією, орієнтацію на сухопутні комунікації над талассократичною міццю Карфагену, заснованій на морській торгівлі, підприємницькій ініціативі та відносній свободі.

Римська гегемонія спиралася на декілька специфічних груп ресурсів. По-перше, звичайно, військово-технічні та транспортні можливості. Здатність мобілізувати високоякісні війська та порівняно швидко доставити їх у потрібне місце була необхідною для підтримки політичної єдності імперії в той час так само, як і сьогодні. Цікаво, що економічне значення метрополії було порівняно незначним. Рим не був великим центром торгівлі, насамперед виступаючи адміністративним, політичним та стратегічним пунктом. Тому із занепадом імперії місто швидко втратило свій статус та мешканців, на відміну від міст, розташованих на перетинах важливих торговельних шляхів, скажімо, Константинополя. По-друге, Рим створив і ефективно використовував систему права для поширення та підтримки свого політичного впливу. Завдяки римському праву вдавалося розповсюджувати цивільний устрій Риму на нові провінції. Цікаво, що схожу роль відіграло у

Середньовічній Європі християнство, під час експансії Арабського халіфату – іслам, а сьогодні це називається «експортом цінностей» або «м'якою силою».

Характеризуючи античну Середземноморську регіональну систему міжнародних відносин, можна відзначити високий рівень її організованості. На відміну від Близькосхідної системи, вона характеризується постійними контактами між державами, підтримкою зв'язків як під час війн, так і в мирний час. Держави Середземномор'я були пов'язані спільними торговельними, культурними, релігійними, а час від часу – і політичними зв'язками. Це збільшувало ступінь взаємозалежності в системі, що, в свою чергу, допомагало вирішувати конфлікти мирним шляхом, в той же час підвищуючи ціну війни для всіх учасників. Тут не виникло своєї Ассирії – держави, що існувала б за рахунок виключно пограбування сусідів. Регіональні гегемони намагалися створити та підтримати тривалі форми імперського управління.

Зрештою той факт, що Римові вдалося організувати лише частину геополітичного простору, нехай і дуже велику, став однією з причин його падіння. Інша група причин мала внутрішній характер і є цілком справедливою до сьогодні: імперії та інші форми однополярної організації втримати важко. Із падінням Західної Римської імперії руйнується система міжнародних відносин в Середземномор'ї, а з початком Середньовіччя виникають три різні її наступниці: нова система міжнародних відносин в Західній Європі, система відносин Візантійської імперії із її сусідами та дещо пізніше – політична гегемонія Арабського халіфату в Північній Африці та на Близькому Сході. Всі ці системи взаємодіяли між собою, надто під час великих «цивілізаційних» конфліктів на кшталт Хрестових походів, активно торгували, але все ж таки залишалися автономними.

Найбільш своєрідною серед них стала гегемонія халіфату – величезної теократичної держави – на просторі від Атлантичного океану до Середньої Азії. В основі швидкої експансії арабів лежало розповсюдження релігійних

цінностей. Отже, в його результаті утворилася «наддержава», всередині якої співіснували підкорені народи, різні національності, поєднані спільною релігією. Схожу картину, але далеку від політичної єдності, можна було спостерігати в цей час в Західній Європі. Систему відносин, що сформувалася в халіфаті не можна в повному розуміння назвати «міжнародною». Однак їй притаманні були внутрішня боротьба, періоди анархії та розколів. Об'єднуючим елементом виступав іслам, але межі його об'єднавчого впливу, як з'ясувалося, визначалися військовими можливостями армій халіфів. Зіткнувшись із своїми могутніми сусідами – Візантійською імперією, державою франків (Карл Мартелл зупинив просування арабів вглиб Європи в битві при Пуат'є у 732 р.), китайцями та, пізніше, імперією монголів – Арабський халіфат втрачав свою основну перевагу – ідеологічну. Західна Європа та Візантія мали власні стійкі системи цінностей, на відміну від швидко ісламізованих та підкорених Персії або Єгипту. Експансія монголів поклала край історії халіфату. Відтоді на Сході підтвердився європейський досвід: спільна релігія не долає анархічність міжнародної системи.

Регіональні системи міжнародних відносин, що склалися навколо Візантійської імперії та у Західній Європі, є більш «типовими». У першому випадку сформувалася система гегемоністичного типу, в якій гегемон поступово занепадав. Візантійська імперія використовувала гегемоністичні переваги із тим щоб розповсюдити свій вплив, поширюючи його на варварів, що її оточували. Найефективнішим засобом для цього було розповсюдження християнства, яке стало офіційною релігією імперії. Підтримка гегемонії Візантії спиралася також на високоякісну дипломатію, що використовувала взаємну ворожнечу варварських племен та королівств, а також – традиційно – на збройні сили. Однак втриматися довго така гегемонія не могла. Найбільші успіхи зовнішньої політики Візантії, а отже і періоди найефективнішого здійснення гегемонії в міжнародній системі співпадають із розповсюдженням православного християнства та «ромейзацією» сусідніх

варварських держав. Це не завжди приносило успіх. Виклик гегемонії Візантії кинули Персія, Болгарія, Арабський халіфат та, зрештою, Османська імперія. Окрім того, ромеям довелося відбивати напади слов'ян (в тому числі Київської Русі) та хрестоносців, які тимчасово захоплювали Константинополь. Очевидно, що політична доля гегемона не була безхмарною. Навіть піднесення візантійської держави, як за часів Юстиніана, мали тимчасовий характер – великі території, що захоплювалися, не ставали єдиним простором імперії, контроль над ними був нестабільним. Майже із самого початку – тобто від перенесення столиці Римської імперії до Константинополя – Візантія була у важкому становищі гегемона, що занепадає. Постійні війни, що велися талановитими візантійськими полководцями та базилевсами (імператорами) були тим, що пізніше Роберт Джилпін назве *hegemonic wars* (війни за гегемонію). В таких умовах регіональні системи приречені на нестабільність та постійний структурний конфлікт.

Зю «До-Вестфальсткий світовий порядок в Європі»

В Західній Європі гегемоністична міжнародна система не склалася, не дивлячись на численні спроби її створити. Найактивніше намагалися наблизитися до статусу колишнього Риму нові «імператори Заходу» - королі нових держав – та римські папи. Досвід колишньої гегемонії Риму настільки захоплював їхню уяву, що імперії, далекі від цього міста, все одно проголошувалися «Римськими». Унікальність Західної Європи полягає в тому, що, на відміну від територій халіфату або оточення Візантії, тут так і не вдалося створити монополярний політичний організм. Це стимулювало постійну боротьбу й конкуренцію, наслідками якої, з одного боку, стали тривалі жорстокі війни та спустошення; але, з іншого, - розвиток нових механізмів регулювання міжнародних відносин. Найбільше хаосу в Європі можна було спостерігати в т.зв. «темні віки» – період V-XI ст. Варварські королівства, що утворилися на уламках Західної Римської імперії, були територіально нестабільними, вели постійну внутрішньополітичну боротьбу,

а система васальної залежності робила королівську владу порівняно слабкою, унеможливаючи масштабні зовнішньополітичні операції. Утворення та піднесення на цьому тлі імперії Карла Великого відбулося не всупереч, а завдяки династичній та геополітичній невизначеності, що панувала в Західній Європі. У Східній Європі ситуація була іншою, і політична доля Київської Русі формувалася в інших умовах.

Перший етап розвитку Західноєвропейської середньовічної системи міжнародних відносин характеризується високим рівнем вразливості до зовнішніх акторів, сильною дією «дилеми безпеки» та високим рівнем гомогенності. Дія першого та останнього факторів врешті зумовили утворення того «християнського світу», який пізніше домінуватиме у глобальній Вестфальській системі міжнародних відносин.

Велике переселення народів значно послабило Західну Європу в цілому. Протягом декількох століть на відносно невеликій території тривала постійна міграція великих племен, змінювались кордони їхніх територій, тривали суперечки і війни. Формування перших королівств – таких як держава франків, королівство остготів в Італії та вестготів в Іспанії – характеризувалося продовженням внутрішньої боротьби в племенах, розповсюдженням християнства та поступовим усвідомленням новими монархами основних загроз своїй владі. Джерелами цих основних загроз ставали могутні сусіди та, час від часу, власні васали. В цілому система раннього феодалізму, яка склалася в Західній Європі, сприяла зростанню ворожнечі. Торгівля майже не розвивалася, постійні набіги та спустошення перешкоджали економічному розвитку, внаслідок чого слабкою була не лише взаємозалежність між державами, але й слабкість (а то й відсутність) централізованих держав взагалі. Ось чому основними елементами до-Вестфальської міжнародної системи були не тільки і не стільки централізовані національні держави, але окремі династії, історичні території, імперії із мінливими кордонами тощо.

Така своєрідна аморфність міжнародної системи відкрила її для різного роду зовнішніх впливів. Візантійський імператор Юстиніан в VI ст. на короткий час відвоював великі території в Італії; арабам вдалося захопити Іспанію та дійти майже до Парижу; натиск мадярів та норманів у IX ст. став системною загрозою європейській безпеці. З одного боку, це, звичайно, послаблювало позиції західноєвропейських монархій у конкурентній боротьбі із іншими великими державами того часу – Візантією, Арабським халіфатом та Київською Руссю. Але, з іншого боку, врешті решт об'єднало європейські народи перед спільними загрозами. Імперія Карла Великого виникла на ґрунті перемоги Карла Мартелла при Пуате; а імперія Оттона I – внаслідок нейтралізації останньої системної загрози позаєвропейського походження – вторгнення мадярів.

Такому відносному об'єднанню сприяла гомогенність Західноєвропейської середньовічної системи міжнародних відносин. В основі спільної системи цінностей лежали особливості династичної політики, католицизм та феодалний лад. Таке становище існувало аж до епохи Реформації та перших революцій. В той же час сильні позиції католицької церкви не перетворились на політичну гегемонію папи, а Західна Європа не стала теократичною наддержавою, на відміну від Арабського халіфату. Конкурентне політичне середовище тут зберігалось. Таким чином, визначальними рисами цього етапу розвитку стала нестабільна мультиполярність, відкритість зовнішнім впливам та ціннісна гомогенність.

Наймасштабнішим зовнішньополітичним досягненням цього періоду є створення Карлом Великим імперії, що охоплювала землі сучасних Франції, Німеччини та північної Італії. Гегемонія, якої досяг Карл у Західній Європі, була нетривкою та недовговічною. У 800 році папа Лев III оголосив Карла «імператором Заходу», а вже у 843 році його онуки у Вердені розділили колишню імперію між собою. У 962 році титулом імператора Священної римської імперії германців коронований в Римі Оттон I. Європейська гегемонія в ранньому Середньовіччі не могла бути тривалою: землі імперій

не були економічно пов'язаними між собою в умовах ведення натурального господарства. Брак торгівлі в Західній Європі в цей час означав велику кількість конфліктів та нестабільність наддержавних утворень, а також слабкість національних держав.

Трансформація структури європейського регіонального порядку розпочалась із виникненням перших централізованих держав із міцною королівською владою. Приблизно на цей час припадає остаточний розкол між католицькою та православною церквами, а також реформа католицької церкви. Внаслідок цих двох процесів в Європі виник новий специфічний полюс влади: папський престол. Його могутність спиралася не на армію, але на духовний вплив та посередництво при укладанні васальних клятв та домовленостей, на яких ґрунтувалася вся система феодалізму. Деякий час папи не могли трансформувати ці можливості у політичну гегемонію на континенті, але в XI ст. здійснили перші спроби. Відтоді розпочинається довга боротьба між папами та імператорами, між церковною та світською владою – в Західній Європі формується специфічний біполярний рівень політичного протистояння.

Зростання могутності папства пов'язують із іменем кардинала Гільдебранда, майбутнього папи Григорія VII. Його церковні реформи дозволили підсилити контроль Риму над духовництвом по всій Західній Європі, часто за рахунок імператорів та королів. Рішуча політика Григорія VII спровокувала конфлікт між ним та імператором Генріхом IV, однією з кульмінаційних моментів якого стало відоме покаяння останнього в Каноссі. Цей конфлікт засвідчив можливості пап та імператорів шкодити один одному, але також продемонстрував наявність «двовладдя» в Західній Європі. Це двовладдя могло на довгі роки інституалізувати політичний конфлікт, але, на щастя для пап та імператорів, знайшовся спільний ворог. Символом зростання могутності папства стали Хрестові походи. Їхня роль полягає, по-перше, у включенні західноєвропейської регіональної міжнародної системи до більш широкого контексту, а по-друге, у об'єднанні

зусиль різних європейських монархів задля спільної мети. Клермонський собор 1095 року, на якому папа Урбан II закликав європейців звільнити християнські святині Єрусалиму, поклав початок активній експансії європейців за межі континенту та спробам створити європоцентричний світ. Крім цього, наслідком Хрестових походів стало утворення специфічних міжнародних суб'єктів: лицарських орденів.

Мабуть, немає нічого дивного в тому, що варварське минуле середньовічних європейських королівств далося взнаки. Хрестові походи стали своєрідним продовженням традицій набігів на високорозвинених сусідів з метою грабунку. Держави, що тимчасово створювалися на Близькому Сході хрестоносцями, були нестабільними та здебільшого виконували функцію політичного прикриття грабунків та насильства. Із системної точки зору Хрестові походи сприяли розширенню регіональних систем міжнародних відносин, створюючи передумови для формування системи глобальної. Цьому ж сприяло й піднесення приблизно в цей період Київської Русі, прийняття нею християнства та включення цієї слов'янської держави до різноманітних міжнародних зносин.

Інституалізація папської влади призвела до утворення одного із полюсів західноєвропейської регіональної системи. Іншим полюсом була влада імператора, який контролював простір в центрі Європи. Поряд із цим на периферії континенту виникали майбутні потужні гравці: національні держави, централізовані, під владою абсолютних монархів: Англія і Франція.

Об'єднання всієї Англії під владою короля, який приборкав усіх дрібніших феодалів, відбулося 1066 року – після норманського завоювання країни. Норманський герцог Гвільом, ставши королем Вільгельмом I Завойовником, створив централізовану державу із сильною владою монарха. Це дозволило англійцям вже наприкінці XII ст. брати активну участь у Третньому хрестовому поході під проводом Річарда I Левого Серця. Посилення Англії мало далекосяжні наслідки в першу чергу тому, що кидало

виклик традиційним формам політичної організації, що втілювалися в інститутах папства та імперської влади.

Об'єднання Франції просувалося повільніше, міста – осередки економічної та політичної централізації – були слабкими, а влада в країні була розпорошена серед численних герцогів: Бургундії, Аквітанії, Прованса, Бретані та ін. Лише на початку XIV ст. французьким королям вдалося через тривалу «внутрішню дипломатію» централізувати державу.

Централізовані Англія та Франція втягнулися у конфлікт, що увійшов в історію як Столітня війна (1337-1453 роки). Характерною особливістю цього конфлікту був його династичний характер: війна розпочалася як боротьба за французький престол між різними династіями, до одної з яких належав король Англії; а завершилася як протистояння «національних інтересів». Вийшовши із Столітньої війни, Західна Європа знайшла себе в умовах нових структурних особливостей міжнародних відносин.

Основною такою особливістю стало розповсюдження всією Європою абсолютизму, виникнення та консолідація монархій. Причини такого розвитку подій полягали у зростанні та зміцненні міст, які руйнували традиційний феодальний лад, втручаючись у врегульовані відносини феодалів між собою та із кріпосними. Саме на підтримку вільних міст розраховували королі, намагаючись приборкати власних феодалів, і отримували таку підтримку, оскільки централізація країн сприяла розвитку торгівлі, відходу від натурального господарства та економічному розвитку.

Внаслідок цих процесів до початку XVI ст. коло елементів міжнародної системи звузилося. Занепали лицарські ордени, зменшилося значення династій. Також було в цілому завершено боротьбу між релігійною та світською владами на користь останньої. Крім цього, внаслідок нашествия монголо-татар у XIII ст. центр тяжіння європейських політичних процесів змістився на захід. В Європі скалалася система міжнародних відносин, яка була близькою до мультиполярної.

Приблизно двохсотлітній період XV-XVI ст. був завершальним в історії до-Вестфальського світового порядку. В Західній Європі, яка вже тоді перетворювалася на центр міжнародної системи, він відзначений процесом Реформації, наслідками Великих географічних відкриттів та останньою спробою встановлення гегемонії Священної римської імперії під проводом Карла V Габсбурга.

Низка системних трансформацій політичних процесів в Європі бере свій початок за її межами. Хрестові походи європейців мимоволі сприяли піднесенню в Малій Азії Османської імперії, експансія якої поклала край могутності Візантії, сприявши, так само як і нашествия монголо-татар, занепаду Східної Європи. На початку XV ст. володіння Османської імперії вже охоплювали території на південному сході Європи. Константинополь, наймогутніша фортеця та колишній символ величі Східної римської імперії, був оточений землями османів. 1453 року місто врешті було захоплено. Системність міжнародних відносин, що зростає, далася взнаки: падіння Константинополя зачепило інтереси всіх європейських держав, аж до найвіддаленіших. З цього часу торгівля з Індією була ускладнена. Європейці потребували нових торговельних шляхів.

Їхній пошук призвів до масштабних змін в політичній карті світу. Відкриття Америки не лише сприяло швидкому, хоча й нетривкому зростанню могутності Іспанії та Португалії, але мало набагато більш далекосяжні наслідки. Розпочиналася епоха колоніалізму, а разом із нею – боротьба за морські комунікації. Перемога в цій боротьбі стане підґрунтям швидкого економічного розвитку, як це сталося із Англією та Нідерландами. Економічний фактор відіграє дедалі більшу роль у політичному житті Європи та світу.

Процес Реформації змінив європейську міжнародну систему не менш радикальним чином. Позиції римо-католицької церкви не були домінуючими: змагання із імператорами завершилося в цілому не на користь папи, до того ж централізація європейських монархій дедалі звузила можливості Риму

розповсюджувати свою владу. Одже, біполярність політичної організації в Європі зникла вже у XIII ст. Натомість, біполярні політичні структури склалися всередині ряду держав, а насамперед – Священної римської імперії.

Якщо подивитися на процес Реформації з цієї точки зору, то значення його полягає в тому, що релігійні імперативи зовнішньої політики були зруйновані. Міф про «християнський світ» в Західній Європі було розв'язано, і на зміну спільним релігійним настановам прийшла концепція «державного інтересу». Це відбулося не водночас. Реформація розпочалася із публікації Мартином Лютером „95 тез” у 1517 році. Державні інтереси як основний імператив зовнішньої політики утвердилися наприкінці Тридцятилітньої війни 1618-1648 років. Між цими подіями в європейських країнах тривала політична боротьба. Її мінливі результати час від часу фіксувалися у різних релігійних компромісах: Швейцарського релігійного миру 1531 року, Нюрнберзького релігійного миру 1532 року та найбільш відомого Аусбурзького релігійного миру 1555 року. Однак, незважаючи на ці домовленості та поділ «сфер релігійного впливу», авторитет церкви в цілому занепадав.

Деякий час, здавалося, імперська влада зможе скористатися цією слабкістю. Після тривалого занепаду Священна римська імперія значно посилилася під час імператорства Карла V Габсбурга (1519-1556), який об'єднав під своєю владою великі території самої імперії в Центральній Європі, додавши до них Іспанію (він був також і королем Іспанії Карлом I) разом із її безмежними заокеанськими володіннями в Америці. Статус, якого на короткий час набула Імперія, продемонстрував унікальну суміш династичних, релігійних та національних мотивів, що все ще існувала в європейській системі міжнародних відносин.

Це якщо і скидалося на гегемонію, то лише ззовні. В Європі були вже створені всі підстави для того аби будь-яка монополярність була нетривалою. Політична влада, що колись була зосереджена в руках Римських імператорів, поступово розсіялась серед численних монархів, дворян, духовенства та міст.

Нав'язувати власну волю було дедалі складніше. Разом з тим, саме в цей час Західна Європа вступає в період «чергування гегемонів»: Іспанія, Франція, Англія боролися між собою за статус провідного актора, який, тим не менш, не давав абсолютної влади. В Європі завершувався період формування мультиполярності.

Між правлінням Карла V та Тридцятилітньою війною боротьба між найбільшими європейськими державами тривала. Власне вже тоді в коло цих основних міжнародних суб'єктів ніхто не втручався. Лицарські ордени зникли, вплив церкви було підірвано, а династичні зв'язки поступилися місцем стабільності економічних та соціальних систем. Карл V зрікся престолу майже одразу після Аусбурзького релігійного миру, і могутність Священної римської імперії закінчилась майже одночасно із початком нового етапу релігійної боротьби, ключовими ознаками якої стали, наприклад, Варфоломійська ніч у Франції або поява першого «Індексу заборонених книг» авторства папи римського.

Боротьба між великими європейськими державами вже тоді була боротьбою за світову гегемонію. Можливо, вже тоді вона була приречена на невдачу, але європейські монархи та їхні міністри, маючи за взірць політичну гегемонію Стародавнього Риму, не хотіли здаватися. Ця боротьба знала як детерміновані періоди, коли європейську політику визначали довгосторокові тенденції розвитку міжнародної системи, так і складні історичні моменти, т.зв. «точки біфуркації», коли долю майбутнього вирішували випадкові події або окремі особистості. Такими були, наприклад, буря, що розвіяла іспанську «Непереможну армаду», яка 1588 року вирушила на завоювання Англії; та пірат Френсіс Дрейк, який зміг максимально скористатися наслідками таких природніх «подарунків». В результаті, морська гегемонія, а з нею і контроль над комунікаціями, перейшла від Іспанії до Англії.

Боротьба за колонії, територальні володіння та геополітичний статус, подібна до іспано-англійської, триватиме і в майбутньому. Західній Європі

належало пройти через серію війн за гегемонію, в окремих регіонах (скажімо, в Італії) та в Європі в цілому. Кульмінацією цих спроб стала Тридцятилітня війна, завершення якою стало початком нової, Вестфальської, системи міжнародних відносин.

Лекція 3

Особливості міжнародних відносин за феодалізму

- 1. Відносини країн феодальної Європи: риси, форми, напрямки**
- 2. Зовнішньоекономічні зв'язки країн Сходу - Китаю, країн Південних морів**
- 3. Торгівля Середньої та Центральної Азії, Арабського Сходу.**

1. Відносини країн феодальної Європи: риси, форми, напрямки

В середні віки виникло більшість сучасних держав, визначилися в основному їх межі, були закладені етнокультурні основи майбутніх націй і національних мов. З'явилися парламенти, суди присяжних і перші конституції. Були винайдені ножиці, годинники, книгодрукування, віконне скло, вогнепальна зброя і безліч інших нововведень. Написані прикладні та теоретичні праці з хімії, математики, механіки, медицини, перший енциклопедії. Виникли "проекти" суспільства загального благоденства і рівності людей.

Столітня війна між Англією та Францією – найбільш тривалий в історії минулого військово-політичний конфлікт. Термін “війна” стасовно цієї події, як і її хронологічні рамки, достатньо умовний, так як військові дії протягом більш як столітнього періоду постійно не велися. Початком суперечок між Англією та Францією було химерне переплетення історичної долі цих країн, що почалося з нормандського завоювання Англії у 1066 році. Укріплені на англійському престолі герцоги нормандські прийшли з Північної Франції. Вони об'єднали під своєю владою Англію та частину континенту – північнофранцузьку область Нормандію. У 12 столітті володіння англійських королів у Франції різко зросли внаслідок приєднання шляхом династійних шлюбів областей у Центральній та Південно-Західній Франції. Після тривалої та тяжкої боротьби французька монархія на

початку 13 століття повернула собі більшу частину цих земель. Разом з традиційними володіннями французьких королів вони склали ядро сучасної Франції. Проте під англійською владою залишилася територія на південному-заході – між Піренеями та долиною Лаури. У Франції її називали Гієнью, а у Англії – Гасконією. “Англійська Гасконь” і стала однією з головних причин, Столітньої війни. Збереження англійського господарювання на південному-заході робило ненадійним положення французьких Капетингів, заважало реальній політичній централізації країни. Для англійської монархії ця область могла стати плацдармом у спробі повернути колишні величезні володіння на континенті. Крім того, дві найбільші західноєвропейські монархії змагалися у боротьбі за політичний та економічний вплив у фактично незалежному графстві Фландрському (сучасні Нідерланди). Фландрські міста, що купували англійську шерсть, відправили до Англії багатого купця із Гента, Якова Артевельде, і запропонували Едварду III корону Франції. В цей час у Франції оселилась династія Валуа (1328-1569), молодша лінія Капетингів (попередня королівська династія). Ще одним об’єктом гострих суперечок була Шотландія, незалежності якої загрожувала Англія. У пошуках політичної опори в Європі шотландське королівство прагнуло до союзу з основним суперником англійської корони – Францією. Із загостренням англо-французьких суперечок обидві монархії намагалися закріпити свої позиції на Піренійському півострові. Піренійські країни дуже цікавили їх тому що вони межували з “Англійською Гасконією”. Все це привело до появи військово-політичних союзів: франко-кастільського (1288), франко-шотландського (1295), між англійською короною та містами Фландрії (1340). У 1337 році англійський король Едвард III оголосив Франції війну, удавшись до звичайної для того часу юридичної форми: він оголосив себе законним королем Франції в протипагу Філіппу VI Валуа, якого обрали на престол французькі феодали у 1328 році, після смерті його кузена, не мавшого синів, короля Карла IV – останнього із старшої гілки династії Капетингов. Між тим Едвард III був сином старшої сестри Карла IV, виданої заміж за англійського короля. Історію війни поділяють на чотири етапи, між якими траплялися періоди відносно

тривалого затишшя. Перший етап – від оголошення війни у 1337 році до миру 1360 року у Бретінії. В цей час військова перевага було на стороні Англії. Більш організованіше англійське військо одержало кілька славетних перемог – у морській битві при Кресі (1346) і Пуатьє (1356). Головна причина англійських перемог при Кресі і Пуатьє – дисциплінованість та тактична досконалість дій пехоти, утвореної із лучників. Англійська армія пройшла сувору школу війн в гірській Шотландії, в той час як французькі лицарі звикли до відносно легких перемог та славі кращої кінноти у Європі. Здатні фактично лише до індивідуального бою, вони не знали дисципліни і маневра, воювали ефективно, але не ощадно. Організовані дії англійської піхоти під чітким керівництвом Едварда III привели до двох ніщивних поразок французького війська. Хроніст – сучасник Столітньої війни писав про “загибель французького лицарства”. Жахливі поразки Франції, яка загубила армію та короля (після Пуатьє він опинився в англійському полоні), дозволили англійцям нещадно грабувати країну. І тоді народ Франції – городяни і селяни – самі піднялися свій захист. Самооборона мешканців міст та селищ, перші партизанські загони були початком майбутнього широкого визвольного руху. Це примусило англійського короля укласти тяжкий для Франції мир у Бретінії. Вона загубила великі володіння на південному заході, але залишилась самостійним королівством (Едвард III відмовився від претензій на французьку корону). Війна поновилася у 1369 році. Її другий етап (1369-1396) був цілком вдалим для Франції. Французький король Карл V та талановитий військовий начальник Бертран Дюгеклен використали підтримку мас, які допомогли частково реорганізованій французькій армії витиснути англійців з південного заходу. Під їх владою все ж таки залишилось кілька великих і стратегічно важливих портів на французькому узбережжі: Бордо, Байонна, Шербур, Кале. Перемир'я 1396 року було укладене в зв'язку з крайнім виснаженням сил обох сторін. Воно не вирішило жодного суперечного питання, що робило неминучим продовження війни Третій етап столітньої війни (1415-1420) – самий короткий і найбільш драматичний для Франції. Після нової висадки англійської армії на півночі Франції і жахливої поразки французів при Азенкурі (1415) самостійне існування

Французького королівства опинилося під загрозою. Англійський король Генрих V за п'ять років більш активних, ніж попередні, військових дій підкорив собі біля половини Франції та добився укладання договору в Труа (1420) по якому повинно було статися об'єднання англійської та французької корони під його владою. І знову народні маси Франції ще більш рішуче, ніж раніше, втрутилися у долю війни. Це визначило її характер у заключному четвертому етапі. Четвертий етап розпочався у 20-х роках 15 століття і завершився вигнанням англійців із Франції в середині 50-х років. На протязі цих трьох десятиріч війна зі сторони Франції мала визволительний характер. Розпочавшись майже 100 років тому назад як конфлікт керуючих королівських домів, вона стала для французів боротьбою за збереження можливості самостійного розвитку та створення основ майбутньої національної держави. У 1429 році селянська дівчина Жанна д'Арк очолила боротьбу за зняття осади Орлеана, добилася офіційної коронації у Реймсі законного спадкоємця французького престолу Карла VII. Вона вселила народу Франції тверду віру у перемогу.

д'Арк народилася у містечку Домремі на межі з Лотарінгією. У 1428 р. війна докотилася і до цієї околиці. У серце дівчини ввійшла “велика жалість, кусаюча як змія”, сробота про нещастя “милої Франції”. Так визначила сама Жанна те почуття, яке примусило її залишити батьківський дім і відправитись до Карла VII, щоб бути на чолі армії і вигнати англійців з Франції. Через області, зайняті англійцями та їх спільниками бургундцями, вона добралася до Шинона, де знаходився Карл VII. Її поставили на чолі армії, адже всі - народ, військовоначальники, солдати – довіряли цій неймовірній дівчині, її обіцянкам урятувати батьківщину. Природний розум та гостра спостереженність допомогли їй правильно орієнтуватися в обстанові і швидко засвоїти нескладну військову тактику того часу. Вона завжди була попереду всіх у найнебезпечніших місцях і за нею кидалися туди ж її віддані воїни. Після перемоги під Орлеаном (їй знадобилось всього 9 днів, щоб зняти осаду з міста, тривавшую більш 200 днів) і коронації Карла VII слава Жанни д'Арк зростає неймовірно. Народ, армія, міста бачили в ній не тільки визволительницю батьківщини, але й керівника. З нею

радилися по різних питанням. Карл VII та його оточення стали виявляти до Жанни все більше недовіри і нарешті просто зрадили її. Під час однієї вилазки, відступая з купкою воїнів по направленню до Компьєну, Жанна опинилась у пастці: по наказу коменданта-француза був піднятий міст та наглухо зачинились ворота фортеці. Жанна попала у полон до бургундців, а звідти її продали англійцям за 10 тисяч золотих. Дівчину тримали у залізній клітці, приковууючи на ніч ланцюгом до постелі. Французький король, забов'язаний їй престолом, нічого не зродив для визволення Жанни. Англійці звинуватили її в ересі та чаклунстві і стратили (вона була спалена на вогні в Руане за наказом церковного суду). Але це вже не змогло змінити реального положення справ. Французька армія реорганізована Карлом VII, одержала при підтримці горожан та селян кілька важливих перемог. Більш велика серед них – битва при Форміньї у Нормандії. У 1453 році капітулював англійський горнізон у Бордо, що умовно вважається закінченням Столітньої війни. Протягом ще 100 років англійці утримували французький порт Кале на півночі країни. Але основні суперечки були розв'язані у середині 15 століття. Франція вийшла з війни дуже знищеною, більшість областей були пограбовані і спустошені. І все ж перемога допомогла закінченню об'єднання французьких земель та розвитку країни шляхом політичної централізації. Для Англії війна також мала серйозні наслідки – англійська корона відмовилась від спроб створити імперію на Британських островах та континенті, в країні зросла національна самосвідомість. Все це підготувало формування національних державств в обох країнах.

Хрестові походи стали рухом християнського Заходу, щоб звільнити св.Гріб від захоплення турками – сельджуками. Назва хрестоносці походить від хрестів, які рицарі нашивали на свій одяг.

Європа була розшарпана міжусобними війнами і єдине, що її об'єднувало – це належність до католицької Церкви. У свідомості середньовічного європейця католицька Церква втілювала у собі весь християнський світ. І ця ідея християнського світу, очолюваного папою Римським, мала свій найграндіозніший вияв у хрестових походах. Всього їх відбулось шість протягом XI – XII століть.

Вважається, що рух хрестоносців започаткований у 1095 році. Саме тоді папа Уран II на Клейнорському Соборі виголосив промову, закликавши допомогти східним християнам у боротьбі проти турків, які в той час завдали поразки візантійцям і захопили Єрусалим. „Люди Божі, вибрані мужі і благословенні з - поміж усіх, об'єднайте свої сили! Підіть до Святого Гробу, певні непроминаючої слави, яка Вас чекає в Царстві Божім. Кожен нехай відречеться від себе і візьме хрест!” – казав дослівно Папа. Відповідь на заклик була негайною. З гаслом „Бог того хоче” розійшлося багато мандрівних місіонерів. І через рік весною тисячні натовпи беззбройного простолюдня хлинули вздовж Дунаю, в напрямі Єрусалиму. Ця перша хвиля була така могутня, що Церква не могла стримати чи спрямувати її відповідно до своїх планів. Дійшовши до Святих Земель, цей 50 чи 100 тисячний натовп був розгромлений турками. Очевидно, що кинувши клич визволити Святі Землі, Папа не передбачав, що туди підуть беззбройні селяни, оскільки заклик стосувався рицарів.

Ті, хто залишились від першої хвилі походу, через півроку з'єднались вже з рицарями – хрестоносцями, які складались з 4 армій під проводом папського легата Адгемара з Пуї.

Лише перший хрестовий похід був успішним. Військо хрестоносців відвоювало територію на узбережжі Сирії та Палестини, в тому числі і Єрусалим, та заснували там 4 невеликих держави – князівства, які проіснували майже два століття. Ці князівства були витворами дуже оригінальними і швидко виявились великі відмінності між цими державами і деякими батьківщинами хрестоносців. Очевидним був брак населення. Деякі рицарі приймали східні звичаї і одружувались. А інші вступали в рицарські ордени, які були новим твором релігійного духу, своєрідною злукою монашества з рицарством. Це була гарна ідея мати лицарів Бога, що готові були служити Христові зі зброєю і водночас були правдивими монахами. У всякому випадку це був найвищий ідеал християнина того часу. Найбільшими були три рицарських ордени: шпитальники, тевтонський орден та тамплієри.

Орден тамплієрів, *Milites equites templi*, або храмовників було утворено 1119 р., коли хрестоносець Гюго де Паєн з Шампані з вісьмома французькими лицарями уклали релігійну спільноту, що зобов'язувалася до убогства, безсрібництва й послуху, а також до опіки над прочанами на небезпечнім шляху від порту в Яффі до Єрусалиму. Король Балдуїн II надав їм приміщення в своєму палаці «при храмі Соломоновім», «*ad templum Salomonis*». Названо так палац, бо його приміщення знаходилося на місці колишнього Соломонового храму. Тамплієри носили білу мантию з червоним хрестом на спині. До ордену входили головню французи. На прохання Гюго де Паєна Бернард Клервоський - визначний реформатор західного монашества і засновник 66 монастирів цистеріян - написав «Похвалу нового лицарства - тамплієрів» і уклав статут ордену, затверджений собором 1128 р. в Труа.

Протягом двох століть орден дуже розбагатів. Він поширився на весь захід і схід, зберігаючи сувору організацію завдяки бездоганному управлінню. З появою системи розрахунків через грошовий обмін ордену надається єдина можливість вести розрахунки між різними країнами. Під час відсутности правителя тамплієри могли взяти на себе адміністративне управління й порядкування його майном, а його видатки в іншій країні фінансували. Вони були провісниками майбутньої фінансової та банківської системи.

Король Філіп IV хотів захопити їхнє майно й спонукав до ведення проти ордену слідства. 13 жовтня 1307 р. магістр Жак де Моле та інші тамплієри були заарештовані. Королівські урядовці через тортури досягли зізнань, що зле свідчили про орден. Тамплієрів звинувачено в зневажанні хреста й блюзнірстві, антихристиянському церемоніалі прийняття до ордену, зв'язках з сарацинами й еретиками, аморальному житті. Тоді справу було передано на Собор. 54 тамплієри засуджено до спалення. Папа Боніфаций VIII своєю буллою «*Vox in excelsis*» скасував орден. 1314 р. магістр Жак де Моле апелював до папи, але був визнаний винним і спалений.

Орден шпитальників (госпітальєрів) або іоанитів, які згодом стали називатися Мальтійськими лицарями, було засновано 1055 р. при шпиталі св.

безсрібника Іоана Олександрійського (пізніше змінено на св.Іоана Хрестителя) в Єрусалимі. Первісно шпитальники мали за мету обслуговування шпиталів, у яких лікувалися прочани. Вони одягали чорну мантию з білим хрестом. Входили до ордену італійці. 1120 р. орден було перетворено на військовий, коли майстер Раймонд ді Пії доручив йому оборону Гробу Господнього. До бою вживали червоної зброї з білим хрестом своєрідної форми - «мальтійським хрестом». В монашому житті за новим уставом 1155 р. брали за приклад устав августиніян. Після втрати Святої Землі шпитальники, які мали власний великий флот, перенеслися на о.Родос. 1530 р. турки перемогли 600 лицарів-шпитальників і 6.000 їхніх помічників. Тоді імператор Карл V 1537 р. передав їм о.Мальту.

Третій орден - Німецький або Тевтонський. Його самоназва - Німецькі лицарі Найсвятішої Марії (по-нім. Marianer, Kreuzherren, Deutschherren). Він з'явився 1189 р., коли німецькі купці з Бремену й Любеку утворили в таборі під Аккою спільноту братів для догляду хворих хрестоносців і прочан німецького походження. Наступ турків змусив їх вдатися до військової діяльності. 1191 р. папа Інокентій III затвердив їхній статут. Тевтонські лицарі носили білу мантию з чорним хрестом. 1226 р. князь Конрад Мазовецький закликав орден до Європи, на Нижню Віслу, для боротьби проти місцевих поган - прусів. Орден завоював Прусію, змінив свою назву на «Пруський» і перетворився на велику балтійську державу. Війни з Тевтонським орденом стали істотним чинником української історії XIII-XV ст., виявившись у спільній перемозі війська Речі Посполитої під Грюнвальдом 1410 р.

Легенда стверджує, що орден тамплієрів започаткував масонство. Розповідали, що коли Французька революція стратила останнього короля Франції Людовіка, XVI невідомий голос з натовпу вигукнув: „Жак Моле ти помщений!”. І, до слова, як зауважує І.Ісіченко, у Йокському ритуалі масонства найвищий ступінь посідають носії титулу „князь тампієр”. Серед споріднених з масонством організацій є одна із назвою „Юнаки ордену де Моле”.

Загалом можна сказати, що рух хрестоносців закінчився невдачею. Попри великі жертви та витрати Грїб Господній, в кінцевому результаті, не був

визволений і церкви не об'єднались. Більше того, хрестоносці зруйнували Константинополь, сприяли захопленню турками всієї Візантії.

Проте, хрестові походи – це, безперечно, феномен. І неможливо його пояснити лише політичними чи економічними чинниками. У головному це був вияв релігійності та набожності середньовічної Європи. Зміцнення та занепад ідеалу хрестових походів відбувався паралельно із розвитком та занепадом уявлень про єдність християнського світу, очолюваного Папою Римським.

Досвід хрестових походів, в плані поширення католицизму та мобілізації військових сил, Римська Церква використовувала ще протягом тривалого часу після поразки на Святій Землі, але вже проти єретиків у Європі.

У Західній Європі розвивалися зовнішня, морська, внутрішня і сухопутна торгівля. Вже в XI - XII ст. визначились її центри - Венеція, Генуя, Піза. Північноіталійські купці витіснили із середземноморських торгових шляхів візантійців і арабів. Ця східна, тобто левантійська, торгівля успішно розвивалася 400 років, до другої половини XV ст. З портів Близького Сходу європейці привозили товари з Індії, Китаю, Сирії. У Венеції, Генуї, Флоренції, Пізі виникло власне виробництво шовку, скла, бавовняних тканин. Товарами зі Сходу, виробами європейських ремісників італійські купці забезпечували феодалів Західної Європи, одержуючи за них казкові прибутки золотом і сріблом. Важливе значення для Західної Європи мала також торгівля по Балтійському і Північному морях, по річках Ельбі, Шельді, Одеру, Темзі, Західній Двіні, Рейну, Дунаю, Віслі, Німану, Роні, Сені. Якщо левантійська торгівля займалася переважно продажем на західноєвропейських ярмарках східних товарів, то північна — виробів місцевої промисловості й продуктів сільського господарства. Купці скуповували із вигодою і перепродували льон, худобу, шкіри, хміль, хутро, сало, масло, хліб, сіль, віск, мед, металічні ремісничі вироби, олово, ліс. Провідну роль у розвитку північної торгівлі відігравали Гамбург, Любек, Бремен, Брюге, Лондон. Згодом утворився торговельний союз приморських міст під назвою Ганза (об'єднання, спілка). У XIV - XV ст. до Ганзейського союзу входило 160 міст, у тому числі

Новгород Великий, Гданськ, Рига. Керівництво Ганзи знаходилось в місті Любеку. Купці союзу мали ряд привілеїв. У них на ярмарках ніхто не мав права конфіскувати товари за борг, арештувати за злочини, вчинені в інших місцевостях. Купець не відповідав за своїх компаньйонів. Влада не могла розпоряджатися майном купця, який помер на ярмарку. Ганза ревно охороняла своїх членів, ніхто, крім ганзейських купців, не міг перевозити товари Балтійським і Північним морями. Товари ганзейської і левантійської торгівлі зустрічалися на ярмарках Західної Європи, особливо у французькій провінції Шампань. Цей ярмарок тривав майже цілий рік, але столітня війна між Францією і Англією (1337-1453) звела знаменитий європейський ярмарок до рівня мізерного провінційного торжка. У середні віки розвивалася і сухопутна торгівля. Відомий шовковий шлях від Китаю до Європи простягнувся на кільканадцять тисяч кілометрів. У Західній Європі в середні віки у грошовому обігу була велика кількість найрізноманітніших грошей. Із золотих най-популярнішими були північноіталійські дукати, їх почали випускати в 1140 році венеціанці, вага монети становила 3-4 грами. Проте найпоширенішими були срібні гроші — від маленької роздрібної монетки до солідного талера вагою 30 грамів. Монархи, ніби змагаючись між собою, нещадно їх фальсифікували: зберігаючи вагу, систематично зменшували вміст срібла. Діловим людям було незручно і небезпечно перевозити велику кількість золотих, срібних чи мідних грошей. Важко було розібратися в їх повноцінності чи неповноцінності. На допомогу їм прийшли так звані мінняйл й, які легко відрізняли справжні гроші від фальшивих. Агенти мінняйла знаходилися там, де пролягали торгові шляхи. Купець за відповідну плату міг отримати необхідну послугу чи пораду. Поступово мінняйли перетворилися на банкірів. Уперше вони з'явилися в північноіталійських містах, у провінції Ломбардія. До сьогодні за спеціалізованими магазинами-салонами збереглася назва "Ломбард". Разом з появою банківської системи виник кредит. Оскільки банкіри були монополістами, вони встановлювали великий процент на позичковий капітал. Неодноразово банкірські асоціації розорялися, бо їх дебіторами були королі, царі чи імператори. Вони часто не тільки не сплачували борги, а й фізично розправлялися з позикодавцями. Найуспішніше розвинулася

кредитно-лихварська системи у Флоренції. У XIV - XV ст. її очолювали відомі банкіри з родів Альберті й Медічі. У Німеччині кредитно-лихварськими операціями керували банкіри Фуггери й Вельзери. В їх конторах широко застосовувались безготівкові розрахунки. Небувалого розвитку набула банківська справа і в Нідерландах - незабаром представників цієї країни стали називати світовими банкірами.

2. Зовнішньоекономічні зв'язки країн Сходу - Китаю, країн Південних морів

У середньовічному Китаї були сприйняті ідеї стародавніх мислителів про те, що товари зіставляються через гроші, що золото та срібло відіграють важливу роль в обміні і тому необхідно регулювати їх обіг заради посилення влади «сина Неба». Не менш значущою була й ідея древніх про важливість інституту монополії на традиційні товари (сіль, залізо, чай) як одного з джерел поповнення державної казни. Держава стала монопольним виробником продукту і постійно контролювала його збут. Ця державна монополія набула різноманітних форм, у тому числі й у зовнішньоекономічній сфері.

Найбільш інтенсивно зовнішньополітичні, економічні та торговельні відносини Китаю в епоху імператорської династії Мін (1368—1644) розвивалися з країнами Південних морів, до яких належало приблизно два десятки державних утворень. Найбільш значними та впливовими серед країн Південних морів у XIV—XVI ст. вважались такі: Тямпа — держава, яка була розташована в південно-східній частині Індокитайського півострова; Камбоджа, до якої належала також південна частина сучасного Лаосу; Маджанахіт — досить велика імперія з центром на Східній Яві в місті Маджанахіт; Самудра — держава, розміщена на узбережжі острова Суматри в північній частині Малаккської затоки;

султанат Малакка з центром у місті з одноіменною назвою; султанат Бруней, що був розташований приблизно в територіальних межах сучасного Брунею; державне утворення на острові Лусон (Філіппін).

Рівень соціально-економічного розвитку країн Південних морів у XIV—XVI ст. був досить різним. Одні з них відрізнялися відносно зрілими феодальними відносинами (Тям-ла, Камбоджа, яванська частина Маджанахіти), інші були тільки в процесі формування нових відносин (Сіам), а деякі з цих країн являли собою племінні союзи, де класове суспільство тільки зароджувалося.

На початок XIV ст. зв'язки Китаю з країнами Південних морів налічували більше ніж тисячолітню історію. Вони виникли і поширювались у зв'язку з розвитком мореплавства і морської торгівлі з боку як Китаю, так і його південних партнерів.

Перші достовірні записи про китайське мореплавство в цьому районі відносяться до рубежу II—I ст. до н. е. З II ст. н. е. до китайського імператорського двору починають прибувати перші «офіційні» посольські місії з країн Південних морів. Згодом, з початком освоєння морських шляхів з Китаю в країни Південних морів і райони, розташовані в басейні Індійського океану, дедалі динамічніше зростали торговельні стосунки і дипломатичні контакти між обома сторонами. Всебічні зв'язки Китаю з країнами Південних морів наприкінці XIII — початку XIV ст. були значною мірою загальмовані завойовницькими походами в Південно-Східну Азію монгольських феодалів, які помітно зміцнили свої позиції в Центральному Китаї. Однак, починаючи вже з другого десятиріччя XIV ст., їх відносини почали нормалізуватися і повертатися до перевіреного часом посольського обміну та морської торгівлі.

Які ж основні форми та принципи зовнішньоекономічних відносин склалися між Китаєм та країнами Південних морів на початок досліджуваного періоду?

Найпоширенішою традиційною рисою зовнішньоекономічних стосунків між цими партнерами було тісне взаємо-переплетіння «офіційних», дипломатичних відносин із зовнішньою торгівлею. Справа в тому, що двосторонній обмін посольськими представництвами супроводжувався, як правило, певними торговельними, тобто зовнішньоекономічними, операціями. Загальновизнано, що доставка в Китай іноземними країнами так званої данини до

імператорського двору в обмін на подарунки була своєрідною формою зовнішньої торгівлі. Так, відомі англійські історики Дж. Фейєрбенк і С. Тен писали, що данина була формальністю, пов'язаною із торгівлею. Інший дослідник середньовіччя В. Парселл визначав цю торгівлю як цілком певну початкову форму зовнішньої торгівлі. А китайський учений Чжен Хао-тен з цього приводу висловив таку точку зору: «Данина двору, тобто нанесення візитів до Китаю іноземними властителями або послами, що супроводжувалося даруванням товарів місцевого виробництва, формально мала на увазі висловлення почуттів поваги та покори відносно Китаю. Проте, хоча даровані місцеві товари і називалися даниною, фактично вони були продуктами торгівлі».

Слід підкреслити, що передача данини була характерна в середні віки не тільки для країн Східної Азії, зокрема Китаю. Це явище було досить поширене в зазначені часи і в Європі, і на Передньому та Середньому Сході. Проте в більшості країн ці подарунки сприймалися як свого роду дипломатична ввічливість або засіб досягнення посольством конкретної дипломатичної мети. В Китаї ж цим дарам надавалось абсолютно особливе політичне значення - вони розглядалися як знак покори з боку іноземних країн, хоча це не завжди відповідало реальному станові справ. В одному з імператорських указів сутність терміну «данина» визначалася таким чином «Твори місцевого виробництва, які передаються до імператорського двору, служать для висловлення щирості і поваги з боку іноземців і не мають ніякого іншого значення».

Всіляко намагаючись перетворити данину в символ васальної залежності прилеглих і віддалених країн, мінські правителі постійно були занепокоєні тим, щоб ця данина надходила регулярно. Одним із засобів досягнення цієї мети було «віддарювання данини», тобто організація дарів у відповідь, які надсилалися від імені імператорського двору іноземним правителям та їх сім'ям

Однією з особливостей здійснення операції «дарів у відповідь» було те, що Китай намагався одарити іноземного властителя більш цінними подарунками, ніж сам отримував як данину. З офіційної точки зору це мало демонструвати

могутність, велич і водночас добрі наміри китайського володаря, тобто символізувати його суверенітет.

Однак джерела свідчать, що «дари у відповідь» китайського імператора далеко не завжди надсилалися після отримання данини. Наприкінці XIV—початку XV ст. вони часто-густо відправлялися з китайськими посольствами у заморські країни першими і тільки згодом у відповідь на них до Китаю надсилалася данина. В середньовічному Китаї перед вступом нового імператора на престол практикувалося надсилання іноземним володарям, з якими імперія підтримувала офіційні зв'язки на рівні посольства, парчі та інших дорогоцінних тканин. Особливо часто це робилося відносно країн Південних морів.

Саме завдяки «дарам у відповідь» привезення данини від імені іноземних властителів до китайського імператорського двору фактично набувало характеру цілеспрямованого товарообміну. Єдиним по суті призначенням багатьох посольств з країн Південних морів у Китаї була доставка чергової партії готових для обміну товарів «данини», тоді як китайські посольські місії за кордоном переслідували аналогічну ціль — доставити в іноземні країни імператорські «дари у відповідь» для зміцнення політичних, економічних та торговельних стосунків.

Таким чином, якщо абстрагуватися від політичного значення діяльності посольських місій Китаю за кордоном та іноземних дипломатів у Китаї, надсилання данини і віддарювання дарів було звичайною торговельною операцією обмінного характеру. Від «нормальної» торгівлі її відрізняло те, що вона вимагала еквівалентного обміну, або, вірніше, компенсації за собівартістю.

Про торговельну функцію посольських місій свідчить і той факт, що починаючи із середини XV ст. вага товарів, які надсилались у вигляді данини з країн Південних морів до Китаю, складала від 45 до 60 т і навіть більше. Практично весь вантаж відправлявся по основній торговельній мережі Китаю — по дорозі Гуанчжоу — Наньсюн — Нань-ань, а до імператорського двору посли довозили тільки найцінніші коштовності, зразки місцевих товарів та різні екзотичні речі. Цікаво, що іноземні посли, їхні дружини та інші знатні особи — члени посольських місій, провозячи до Китаю власні коштовності та товари, які належали

їм особисто, мали половину товарів віддати на кордоні Китаю у вигляді мита, а решта обов'язково викупувалася державною імператорською казною.

Мінський уряд намагався спрямувати зовнішню торгівлю з країнами Південних морів у русло централізованої торгівлі. На відміну від операцій прийняття данини та віддарювання дарів, в яких з політичних міркувань необхідно було додержуватися принципу «щедро давати і мало отримувати», централізована торгівля, що супроводжувалася вилученням половини надісланих товарів у вигляді мита, приносила державній казні чималі прибутки, які в свою чергу дозволяли закуповувати решту необхідних для Китаю товарів за кордоном. Проте такий високий рівень оподаткування (50 % вартості товару!), звичайно, не дуже стимулював діяльність іноземних торговців на території Китаю. Усвідомлюючи цю обставину, Мінський уряд у вигляді своєї компенсації допускав приватну торгівлю членів посольських місій та прибулих з ними заморських купців.

Слід також підкреслити, що в системі зовнішньоторговельної діяльності середньовічного Китаю існувало положення, відоме під назвою «торгівля забороненими товарами». У спеціальному імператорському указі перелічувалися товари, які вважалися забороненими для продажу за кордон. В ньому, зокрема, говорилося: «Службовцям, військовому та цивільному люду дозволяється торгувати з послами лише блискучим нефарбованим шовком, полотном, шовковою ниткою, тонким шовком, полотняним одягом, але не дозволяється торгувати предметами, які можуть бути використані як зброя, а також забороненими виробами із бронзи та заліза. Всіх, хто буде порушувати цей закон, необхідно доставляти до відповідних офіційних установ і піддавати найвищій мірі покарання». «Заборонені товари» не всюди і не завжди в Китаї були однаковими. Тому чиновники відомства обрядів кожного сезону перед початком торгівлі з іноземними послами вивішували на центральних площах міст та в гостиних дворах списки заборонених товарів. Сюди включалися китайські історичні книги, зброя, сірка та селітра — складові частини пороху та ін.

Досить різноманітними були форми зовнішньоторговельних операцій між Китаєм та країнами Південних морів. Наприклад, на Південному Калімантані,

коли прибували китайські торговельні кораблі, місцеві жителі гонгом скликалися на берег, де вони розкладали свої товари, а потім зникали і чекали три дні на те, який еквівалент їх товарам буде викладено китайськими купцями. А в Сіамі всі привезені китайськими купцями товари протягом дев'яти днів повинні були пройти три митниці і тільки після цього місцевий володар давав дозвіл на торгівлю. Аналогічний дозвіл необхідно було отримати і на острові Лусон у районі Маніли. Особливо ретельно торговельний ритуал було розроблено на острові Ява. В Брунеї нагляд за торгівлею з китайськими купцями здійснювали декілька чоловік із місцевої адміністрації. На островах Сулу китайці були вимушені збувати свій товар через місцевих посередників, які забирали з торговельних суден увесь товар і розносили його для продажу в найвіддаленіші куточки островів. Потім вони поверталися і у вигляді компенсації віддавали китайцям товари місцевого виробництва.

На Яві та в Паханзі китайські купці торгували в спеціальних місцях, поза межами яких будь-яка торгівля суворо заборонялась, а в Камбоджі торговельні точки обносилися навіть високим парканом. В інших місцях, наприклад, в Джохорі та в Дінцзії, китайцям взагалі не дозволялося сходити на берег, і місцеві жителі приходили торгувати прямо на борт кораблів. В Сіамі, навпаки, китайці могли вести торгівлю не тільки в портових містах, але й в інших районах країни.

Однією з характерних рис зовнішньоторговельних операцій між Китаєм та країнами Південних морів у середні віки було те, що вже тоді в стосунках між партнерами почали зароджуватися вузької спеціалізації. Починаючи з XV—XVI ст. китайські купці намагалися вивозити той чи інший товар саме з тієї країни чи місцевості, яка найбільше прославилася його виробництвом. Так, в історичних джерелах зазначається, що Тямпа була відома слоновою кісткою, чорним деревом та ароматним освітлювальним маслом; Сіам — першосортною сапановою деревиною; острів Тімор — сандаловим деревом; Малакка — оловом; Самудра — чорним перцем; острів Брас — сірою амброю; острови Сулу — перлинами; Аче —

камфорою; Наньболі — лаковим деревом; Молуккські острови—прянощами, особливо гвоздикою.

Поряд з дорогоцінними металами, що забезпечували товарообмін між Китаєм та країнами Південних морів, у XV—XVI ст. все частіше починає застосовуватись і китайська мідна монета, яка стала свого роду міжнародною валютою в усій Східній Азії, Індокитаї і навіть країнах Південних морів. Цей факт свідчить насамперед про широкий розмах китайської зовнішньоторговельної діяльності в зазначених районах. Природно, вилучення за межі Китаю мідної монети спричиняло для нього певні негативні наслідки, проте вони компенсувалися створенням сприятливої економічної кон'юнктури для китайської морської торгівлі в країнах Південних морів.

Таким чином, торгівля середньовічного (мінського) Китаю з навколишніми сусідами, зокрема з країнами Південних морів, була неоднорідною як за змістом, так і за формами. Паралельно з операціями обміну, що супроводжували посольські стосунки, інтенсивно велася централізована, державна торгівля. До того ж існувала ще приватна морська торгівля, що могла вестись як одночасно з посольським обміном, так і самостійно.

Щодо структури торгівлі Китаю з країнами Південних морів можна зазначити, що поряд з предметами розкоші з країн Південних морів вивозилися різні матеріали, які слугували сировиною для розвитку китайського ремесла та мануфактури. Вигідність торгівлі з Китаєм для країн Південних морів також не підлягає сумніву. Про це свідчать численні документальні джерела, в яких зафіксовано прагнення іноземних купців торгувати з Китаєм. Таким чином, розглянуті зовнішньоторговельні і зовнішньоекономічні стосунки відповідали інтересам обох сторін.

3.Торгівля Середньої та Центральної Азії, Арабського Сходу.

Ще одним регіоном, де в епоху середньовіччя, зокрема в XVI ст.. широкого розмаху набули економічні стосунки, були Середня та Центральна Азія. Своім впливом та могутністю у цей період відзначались імперія Великих Моголів, особливо під час правління Акбара (1556—1605) - одного із найвидатніших

могольських імператорів, і Бухарське ханство часів Абдулли (1557—1598), хана з династії Шейбанидів.

Утворення цих сильних централізованих держав, розквіт в них ремесла, сільського господарства, мистецтва об'єктивно сприяли розвитку інтенсивних економічних, торговельних і політичних стосунків між обома субрегіональними центрами. При Акбарі імперія Великих Моголів простягалася від кордонів Тибету на півночі до ріки Гадаварі на півдні і від Гуджерату на заході до Бенгальської затоки на сході. Бухарське ханство під час володарювання хана Абдулли також об'єднувало досить значну територію — Мавераннахр, Золоту Орду.

Величезне значення в реалізації зовнішньоторговельних стосунків між двома країнами відігравав Ксібул. Головна причина цього полягала в його дуже зручному географічному положенні. Він порівняно близько знаходився і від Індії, і від Середньої Азії. Асортимент товарів, який пропонувався для обміну між Індією та Середньою Азією в Кабулі, був досить різноманітним і охоплював практично всі види товарів та предметів господарсько-побутового характеру. Саме караванним шляхом, який пролягав через Кабул, перевозилися з Індії прянощі, лікарські рослини й коштовності, а із Середньої Азії в Індію вивозилися тканини, дорогоцінна зброя, фрукти.

В капітальній праці «Айіні Акбарі» індійського історика і державного діяча часів Акбара Абдулфазла Аллами наводиться спеціальний перелік фруктів, які вивозилися з Гурана, тобто із Середньої Азії до Індії: самаркандські яблука, айва, гранати, бухарські сливи, висушений і свіжий виноград, очищений мигдаль, фісташки та ін.

Після захоплення португальцями Хормузу (1510 р.), а потім прибережних районів Індії — Гоа, Діу, Даман і Чаул морська торгівля Індії переходить у руки іноземців. Найбільша держава на території Індії — Могольська імперія позбувається виходу до моря. Тому посилюється значення сухопутних караванних шляхів сполучень через Кабул і Кандагар для зовнішньої торгівлі Індії. Вже в XVI ст. через ці торговельні центри щорічно проходить до 14 тис. навантажених верблюдів, тоді як раніше їх кількість не перевищувала 3 тис.

Описуючи бухарсько-індійські зовнішньоторговельні стосунки в XVI ст., англійський мандрівник і вчений Дженкінсон, зокрема, зазначав: «У місті Бухарі, щорічно відбувається з'їзд купців, які прибувають з великими караванами з прилеглих країн: Індії, Персії, Балха, Росії та інших, а в минулі часи з Китаю, коли звідти можна було вільно приїхати. Найважливішими товарами, які збираються тут з далеких країн, є такі- індійці привозять тонку білу тканину, якою татари повивають голову, а також інші сорти білої матерії, яка використовується для пошиття одягу, але вони не привозять ні золота, ні срібла, ні коштовностей, ні прянощів. Я з'ясував це питання і встановив, що така торгівля йде за океаном, тому що всі місця, де добувають ці предмети, знаходяться під владою португальців. Із Бухари індійці вивозять шовк, невичинену шкіру, рабів, коней... Під час мого перебування в Бухарі туди прибували каравани з усіх зазначених вище країн».

Французький дослідник Франсуа Берньє, який відвідав Індію в другій половині XVII ст., писав: «В Делі є досить солідний фруктовий ринок. На ньому багато лабазів, які постійно заповнені фруктами із Персії, Балха, Бухари, Самарканди...» За підрахунками Берньє, Індія щорічно закуповувала в Середній Азії понад 25 тис. голів коней.

Торгівля розглядалася індійськими володарями як джерело доходу, й тому вони вважали за необхідне засновувати нові міста, ринки, будувати шляхи та караван-сараї. Літературні й історичні джерела містять інформацію про запрошення іноземних майстрів для будівництва. В Індії значна увага приділялася будівництву морських лавтів з метою збільшення ввозу коней, слонів, коштовного каміння, сандалового дерева, перлів. Індійські махараджи встановлювали дружні стосунки з іноземними купцями (найчастіше з португальцями), дарували їм цілі села, розкішні будинки в містах, робили інші коштовні подарунки заради того, щоб ті завозили слонів та коней у країну. Приватна особа» яка будувала караван-сарай або ринок, одержувала на певний" строк звільнення від мита.

На середньоазіатсько-індійські торговельно-економічні відносини великий вплив справило приєднання до Росії Казані та Астрахані (1556 р.). Перетворення Астрахані в один з найзначніших торговельних центрів Російської

імперії активізувало торгівлю Росії із Середньою Азією та іншими східними країнами, в тому числі Індією. В ті часи Росія ще не могла підтримувати безпосередні торговельні контакти з Індією, і російсько-індійська торгівля в XVI—XVIII ст. велася при посередництві середньоазіатських, індійських та афганських купців, місцем зустрічі яких були ринки Середньої Азії. Це сприяло розширенню асортименту в товарообміні між Середньою Азією та Індією. Поряд з традиційними товарами із Середньої Азії стали вивозити у великій кількості товари російського походження, а з Індії — товари і предмети, на які був попит на ринках Росії.

Таким чином, середньоазіатсько-індійські торговельно-економічні відносини носили за середньовіччя здебільшого обмінний характер, але їх насиченість та інтенсивність сприяли вже тоді формуванню одного з найнасиченіших торговельними операціями районів сучасного ділового світу.

Лекція 4

Колоніальний період формування МВ

- 1. Вестфальська система міжнародних відносин**
- 2. Колоніальна експансія європейських країн**
- 3. Багатостороннє суперництво європейських держав за колонії**

Столітня війна вирішила нескінченну територіальну суперечку двох країн на користь Франції, але її результати мали тривалу і глибоку дію на політичні процеси далеко від епіцентра конфлікту. Головним підсумком Столітньої війни з точки зору перспектив розвитку міжнародних відносин середньовіччя стало те, що вона впритул підвела Європу - Англію, Францію, Шотландію, Іспанію - до формування національної держави. Проте, відмовитися від універсалістських ілюзій Західна Європа змогла тільки після Тридцятирічної війни. Її жахи, що затьмарили лиха середньовіччя, створили бар'єр страху проти тих, що покладають надії на повернення до ідеї універсалістської імперії, проти спроб підвищення однієї держави, бар'єр, який встояв в Європі до початку наполеонівських воєн і був відновлений Віденським конгресом.

Тридцятирічний конфлікт в центрі Європи залишив в історії міжнародних відносин апокаліпсичну картину війни усіх проти усіх: у військових діях брали участь імперія Габсбургів і Ліга католицьких князів, Євангельська унія, Іспанія, Англія, Голландія, Франція, Італія, Швеція, Данія, Польща, Росія, Португалія. В ході першої війни загальноєвропейського масштабу вирішувалася, по суті, доля двох найважливіших принципів міжнародних відносин середньовіччя - конфесійного і універсалістського.

Реформація зруйнувала єдність римсько-католицької церкви і, поставила боротьбу католицизму і протестантизму в центр європейської політики. Намісники престолу Св. Петра, поставили своєю метою викорінювання лютеранської ересі. Зрозуміло, що рукою, караючою таку небезпечну ересь, покликана була стати універсалістська імперія, що зберігала відданість католицизму. Цю місію поклала на себе династія Габсбургів, що об'єднала величезні володіння в самій Європі і в колоніях.

Пролог Тридцятирічної війни розгорнувся на австрійських, чеських і угорських землях, але основним полем битв стала Німеччина. Складна інтрига подій, багатократне перегрупування дійових осіб, часті зміни військового щастя відкрили територію Німеччини для вторгнення армії шведського короля Густава Адольфа, для переміщень імперських військ, загонів католицьких і протестантських князів, для втручання Франції, що вичікувала моменту, щоб завдати удару по ослабленому до межі супротивникові. Жахливі лиха закінчилися лише з вичерпанням усіх ресурсів, доступних супротивникам для продовження військових дій.

Тридцятирічна війна і укладення миру Вестфальського принесли результат, яким тільки і може закінчитися зіткнення світоглядних систем, : вони не в змозі примиритися один з одним, не відмовившись від своїх догматів, але здатні уживатися один з одним і зберігати status quo в умовах зразкової рівності сил. Реальне визнання status quo, рівноправ'я католицької і протестантської віри означало секуляризацію зовнішньої політики, її повернення від висот захисту істинної віри до прагматизму державних

інтересів. Вестфальський світ остаточно закріпив архітектоніку єдиної системи міжнародних відносин в Європі. У ній вже не було місця універсалістської імперії, витисненої національними державами, а головна сюжетна лінія розвитку почала будуватися навколо пошуку балансу інтересів учасників, конструювання свого роду механізму стримувань і противаг - гаранта безпеки у світі, позбавленому караючої руки і заступництва універсалістської імперії.

Вестфальський мир, досягнутий в 1648 р. ознаменував собою важливий етап в еволюції МВ. Ключовими особливостями виниклої системи МВ стало домінування в ній сучасних "національних" держав (що мали повний суверенітет, єдині механізми адміністративного управління, постійні професійні армії, раціональну бюрократію, певні і міжнародно-визнані межі і так далі), своєрідна деідеологізація, тобто усунення конфесійного чинника як одного з основних чинників політики, а також поступове формування балансу сил (рівноваги сил) у відносинах між найбільш сильними європейськими державами або їх коаліціями.

З Вестфальського миру система МВ остаточно оформилася як державоцентристська система. Головним суб'єктом міжнародних відносин з цього періоду стає суверенна держава. Кожна з держав мала повний внутрішній суверенітет, самостійно визначаючи власну форму правління, принципи внутрішньої організації, стосунки з релігійними конфесіями і так далі і не визнавало над собою ніякої іншої верховної влади. Поступово принцип суверенної рівності держав став загальноприйнятим в системі МВ, регулюючи поведінку держав в стосунках один з одним незалежно від пануючих в кожному з них форм правління і переважання тих або інших конфесій. Цей принцип поступово перетворився на стержневий елемент сучасного міжнародного права.

Вестфальський мир 1648 р., що поклав кінець Тридцятирічній війні, не привів до корінного перекроювання політичної карти Європи. В той же час, Вестфальським миром були зафіксовані глибокі зрушення в усій системі

міжнародних відносин. Після того, як у черговий раз потерпіли очевидну невдачу плани створення на хвилі контрреформації деякої універсальної монархії на чолі з австрійськими і іспанськими Габсбургами, сталася свого роду "деідеологізація" міжнародних відносин того часу. Вже Аугсбургський мир 1555 р. затвердив в Європі нові принципи в плані співвідношення політичних питань і питань конфесійних. Проте тільки після Вестфальського миру із зовнішньополітичних цілей урядів остаточно зникли "ідеологічна", пов'язана з питаннями пригнічення "єресь", "порятунки душі" і "захисту віри" завдання, що об'єктивно прикривали прагнення певних політичних кругів і соціальних сил в Європі того часу до експорту соціальної і політичної реакції, до створення універсальної імперії. Одночасно, разом з фактичним розпадом єдиного європейського табору контрреформації природним чином зникла необхідність забезпечення протидії цим прагненням. В результаті визначальним мотивом діяльності держав на міжнародній арені стає *raison d'etat*, державний інтерес, поза всякою релігійною або іншої ідеологічної оболонки.

В нових умовах не могло вже йтися про встановлення абсолютного панування в Європі однієї держави. Зовнішньополітичні цілі сторін втратили максималістський характер, стали реалістичнішими. Не лише релігійно обгрунтовані претензії на світове панування, але навіть плани затвердження відносно переважаючого положення в Європі однієї держави незмінно зустрічали швидко наростаючу дружну протидію з боку держав, що ще нещодавно знаходилися в різних (протестантському і католицькому) таборах. В результаті в Європі абсолютно спонтанно, тобто не на хисткому ґрунті деяких уможлядних конструкцій або чистісь целеполагающей діяльності, а на базі "природного порядку речей" почав складатися той самий "баланс сил", який згодом був покладений в основу цілого ряду систем МВ на континенті. Як відмічав в зв'язку з цим Г. Кісінджер: "Само рівновага сил рідко виникала в результаті продуманих розрахунків. Зазвичай воно ставало результатом протидії спробам якої-небудь окремої країни панувати над іншими"

(Кісінджер Г. Дипломатія. с.55). Правда необхідно відмітити, що істотною підмогою для виникнення європейської рівноваги стала політична спадщина, залишена видатним французьким державним діячем на ім'я Арман-Жан дю Плессі, відомішим як кардинал Рішельє. Саме його стараннями Германію була повністю виснажена в Тридцятирічній війні, а в Центральній Європі так і не виник монолітний імперський гігант під егідою австрійських Габсбургів. Крім того, Священна Римська імперія була поділена на більш ніж 300 цілком суверенних володінь, найбільш значні з яких виступали важливим "доважком" в забезпеченні європейського "балансу сил".

Міждержавні союзи в нових умовах ставали гнучкішими і ситуативними. Зміна партнера по коаліції стала загалом не таким вже рідкісним явищем у випадках, коли посилення однієї з держав загрожувало усій "європейській рівновазі". Власне, сама можливість перманентних політичних рокировок і еволюції міждержавних союзів була частиною політики рівноваги. Суть її зводилася до того, щоб політичним або дипломатичним маневром не дозволити якій-небудь одній європейській державі або коаліції держав акумулювати сили, що значно перевершують потужність їх вірогідних суперників. Як сформулював правило європейської рівноваги Р. Арон "всяка держава, бажаючи зберегти рівновагу, виступить проти держави або коаліції, яке або яка здасться йому здатним забезпечити собі таку перевагу" (Арон Р. Світ і війна між народами, с.183).

Концепція "балансу сил", що домінувала в суспільно-політичній думці Європи принаймні з кінця XVII ст. сприяла помітній зміні характеру воєн і в цілому міжнародних конфліктів на континенті. Навіть у найбільш великих і кровопролитних конфліктах даного періоду мети сторін незмінно опинялися порівняно обмеженими, не передубачаючими повного розгрому супротивника. Крім того, якщо до Вестфальського миру протиріччя між протестантськими країнами, що нестримно розвивалися, стримувалися загрозою з боку католицького блоку під егідою Габсбургів, то в нових умовах загострення торговельно-економічних протиріч між Англією і

Голландією, а потім Англією і Францією не змусило себе довго чекати. На зміну релігійним спорам остаточно і безповоротно приходить епоха боротьби держав за економічне і політичне переважання в Європі і світі.

Політика провідних європейських держав з XVII ст. вже абсолютно ясно не обмежується більше рамками зносин з сусідніми державами. Їх зовнішньополітична активність поширюється на Європу і навіть на весь світ. Основні європейські держави поступово переходять до сучасної системи організації дипломатичної служби. Розвитку дипломатії сприяла також та обставина, що більшість європейських воєн XVII - XVIII вв. були коаліційними. У багатьох державах Європи створюються відомства закордонних справ з чіткою і усе більш складною структурою, в яку включаються тепер перекладачі, шифрувальники і архівісти. Збільшується кількість дипломатичних представництв і місій, укомплектованих висококваліфікованим персоналом.

Отже, в основі зовнішньополітичної активності віднині лежав державний інтерес. Проте в кожному конкретному страновому випадку державний інтерес мав деякі специфічні риси. На його сприйняття накладали істотний відбиток особливості місцевих культурно-історичних особливостей і традицій, характер самої держави. Насправді, що було державою тієї пори? Його форми правління варіювали від абсолютної монархії Людовика XIV і більшості інших континентальних держав до бюргерських республік Швейцарії, Італії і Ганзейських міст. Ні у одній з цих країн більшість населення не брали участь в процесі управління. Саме тому політика ранніх національних держав була в основі своєю династичною або класовою. Іншими словами суть і зміст державного інтересу вистачає довільно визначалися правлячими монархами або правлячою торгово-промисловою олігархією.

На відміну від конфесійних, династичні інтереси в цьому сенсі продовжували грати упродовж XVII - XVIII вв. досить істотну роль. Погляд на державу, характерний для середньовіччя, коли государі-сеньйори по суті справи не

провели відмінності між державою і маєтком, між публичноправовими і приватноправовими функціями, поступово відходив в минуле. Проте що переважали в Європі даного періоду абсолютні монархії були такою формою організації державної влади, у рамках якої верховний носій влади - абсолютний монарх, - зовні мав найбільшу автономію у визначенні зовнішньополітичного курсу тієї або іншої країни, чим до того або коли-небудь пізніше. У Франції, як і в інших абсолютистських монархіях тієї пори воля суверена була законом. Уявлення монархів про "славу" і "честь" нерідко виявлялися дієвішим засобом залучення тих або інших держав в загальноєвропейські справи, чим торговельні або інші державні інтереси. На думку ряду дослідників, в умовах абсолютизму в Європі XVII - XVIII вв. династичні домагання в певному значенні навіть перейняли на себе функцію ідеологічного обґрунтування і мотивації зовнішньої політики. Захист честі і гідності государя і, відповідно, державних інтересів (згадаємо знамениту "державу - це я" Людовика XIV) нерідко визначала дії дипломатичних відомств європейських країн, залучаючи ці держави до конфліктів і воєн, що згодом отримували найменування "воєн розкоші".

У історіографії, починаючи з XVIII ст., це породило цілий напрям, що розглядав історію як наслідок честолобства і особистих амбіцій королів і їх наближених, як результат складного хитросплетіння палацових інтриг і тому подібне. Для подібних суджень, безумовно, були певні підстави. Досить згадати приклад Іспанії, щоб зрозуміти, що по принципово важливих політичних і економічних проблемах монархи нерідко давали волю своєму неуцтву або байдужості. Незважаючи на наявність величезної колоніальної імперії і гігантських ресурсів, іспанський уряд постійно примудрявся витратити більше, ніж отримувати прибутків. В результаті постійного дефіцитного фінансування країна дуже скоро втратила свою економічну і військову потужність. У XVI - XVII вв. іспанським монархам довелося неодноразово (у 1557, 1575, 1596, 1607, 1627, 1647, 1653 і 1680 pp.) оголошувати т.з. "королівське банкрутство" або дефолт по своїх боргових

зобов'язаннях, фактично визнаючи власну неспроможність. І загалом в монархічній Європі ситуація з Іспанією зовсім не була виключенням. Проте, не можна не відмітити, що об'єктивні політичні і соціально-економічні умови, що породили можливість зведення приватних преференцій монархів в ранг державних інтересів, досить жорстко обмежували можливості монаршого свавілля у визначенні стратегічних пріоритетів зовнішньої політики. У епоху буржуазних революцій зневага соціально-економічними і політичними реаліями нерідко сумно закінчувалася як для окремих монархів, так і для інституту монархії в цілому. Досить згадати тут історію Британії або Франції.

2. Колоніальна експансія європейських країн

Відкриття морського шляху до Індії поклало початок колоніальної експансії португальців на Схід, нечуваної смуги збагачення, різкого посилення могутності Іспанії та Португалії як ранньокапіталістичних європейських держав. Іспано-португальське панування в колоніях продовжувалося протягом усього XVI ст. І весь цей час піренейські держави активно вели зовнішню торгівлю з колоніями й іншими європейськими країнами. Хліб, вино, масло, сукно та інші продукти і товари відправлялися ними щорічно на сотнях кораблів до Америки, Європи й Азії. Великий португальський поет XVI ст. Л. Камоенс (1524—1580) так висловив національну самосвідомість свого народу, який протиставляв себе усім іншим: «У той час, як Ви, зажерливі і сліпі, шалені люди, змагаєтесь тільки між собою, в маленькому лузітанському племені не бракує хоробрих людей. В Африці воно володіє берегами, в Азії воно могутніше за всі інші; у Новому Світі воно обробляє поля, і, якщо світ був би ще більший, воно й далі проникло б».

Наведені слова поета свідчать, що не в господарському розвитку, не в зростанні вітчизняної промисловості й комерційної діяльності вбачалося джерело багатства країни. Односторонньо загарбницький характер відносин між країнами не міг не призвести до занепаду виробництва в Іспанії та

Португалії порівняно з іншими, раніше менш розвинутими державами. Спочатку Голландія, а потім Англія та Франція, перемігши піренейські держави на зовнішньому й внутрішньому ринках, почали витіснити їх як володарів колоніальних територій.

Графство Голландія — північна частина незалежних держав, які були розташовані на берегах Північного моря і дістали назву Нідерланди (1477 р.). Завдяки географічному положенню із середини XVI ст. Голландія та її економічний центр м. Амстердам почали відігравати головну роль у посередницькій та експортній торгівлі Нідерландів. На той час ряд міст Нідерландів (Брюгге, Антверпен та ін.) вже були визнаними центрами міжнародної торгівлі. Досить сказати, що саме в Брюгге у цей час вже діяла біржа (XV ст.), на якій укладалися комерційні угоди між купцями різних держав. На створеній слідом за Брюгге біржі в Антверпені здійснювалися не тільки вексельні, а й всілякі товарні операції. В Антверпені вперше з'явився новий ряд угод, за якими замість товарів стали пропонувати їхні зразки. Тут же було покладено початок біржевій грі — різного роду спекуляціям, азартним розрахункам на щасливі випадки у товарних чи грошових оборотах.

Буржуазна революція і відокремлення Голландії від Іспанської корони стали закономірним наслідком первісного нагромадження капіталу й розвитку капіталістичних відносин. Однак грошовий капітал, що створився там, в силу історичних особливостей не перетворювався шляхом лихварства й торгівлі у промисловий капітал. До цього ще слід додати вплив економічних доктрин, зокрема меркантилізму. Уявлення, які йдуть ще від ранніх меркантилістів про те, що багатство суспільства полягає в грошах, спрямовували зусилля голландської буржуазії, що зароджувалася, насамперед на захоплення колоній з метою загарбання дорогоцінних металів. При цьому широко використовувалися контрабандна торгівля, піратство, підкупи тощо.

Для організації колоніальних загарбань голландці заснували у 1602 р. Ост-Індську, а в 1621 р.— Вест-Індську компанії. Торговим монополіям

державою були надані великі права—права торгівлі на Сході, право розв'язувати війни, укладати мир, будувати фортеці на захопленій території, видавати там закони й карбувати монету.

За порівняно короткий період Голландія встановила своє панування на величезній території земної кулі. За розмірами території колонії перевищували метрополію у 70 разів.

Особливістю голландського панування в колоніях були організація й ведення широкої торгівлі рабами. Їй передувала підготовка спеціальних людей, які по суті обкрадали й обманювали місцеве населення колоній, купуючи його за безцінь у туземних принців, організовували таємне вивезення рабів для продажу в інших країнах.

Монополія Голландії в работоргівлі проіснувала понад півстоліття, У 1713 р. в Утрехті вона була передана англійській “Компанії Південних морів”. Останній було надано право вивозити щорічно по 4800 чоловік протягом 30 років. Як свідчить У. Фостер, «англійські судна вивезли із Африки майже у чотири рази більше рабів, ніж кораблі усіх інших націй, узятих разом».

Значення работоргівлі в створенні первісного капіталу країн Європи величезне. Жорстока експлуатація, безправне становище і злиденне існування рабів забезпечували нечуване збільшення маси додаткового продукту, який капіталізувався, сприяв розвиткові нових, капіталістичних відносин. Як свідчать дослідники, від работоргівлі прибуток сягав до тисячі процентів за одне плавання.

Праця проданого раба-негра приносила величезні бариші тим, хто піддавав його жорстокій експлуатації на плантаціях, рудниках або тваринницьких фермах. Вест-індські плантатори вважали, наприклад, більш вигідним замучити негрів роботою до смерті у молодому віці, ніж утримувати їх в старості, коли вони вже не можуть працювати.

3. Багатостороннє суперництво європейських держав за колонії

Новим моментом в міжнародних економічних і політичних відносинах стає з середини XVII ст. зростаюча господарська роль колоніальних володінь європейських держав. Саме у даний період (виключення - Іспанія, що випередила основних конкурентів приблизно на століття) ці держави починають перетворюватися на колосальні по розмірах колоніальні імперії, в економіці яких раціональна експлуатація ресурсів колоній грає все більшу роль. На зміну португальсько-іспанській і голландсько-іспанській боротьбі за колонії приходить багатостороннє суперництво ряду європейських держав, передусім Іспанії, Голландії, Англії і Франції. Причому ареною цієї боротьби по суті справи стає весь світ. Суперництво, що розгорнулося, в довгостроковій колоніальній епопеї при цьому тісно впліталось в систему стосунків на європейському континенті, в тій чи іншій мірі виступало елементом підтримки загальноєвропейського балансу сил.

Династичне обґрунтування державного інтересу не могло працювати в таких країнах як буржуазні в основі своїй конституційні монархії Англії і Нідерландів. Політика суверенних національних держав Європи в цей період часу будувалася виходячи з наявності двоякої надзадачі - створення і наступного нарощування економічної потужності для зміцнення централізованої держави, з одного боку, і використання сили держави для забезпечення економічного зростання і збагачення нації, з іншою. Як формулював це у кінці XVII ст. відомий англійський політичний діяч і удачливий підприємець Дж.Чайлд : "економічна вигода і державна потужність повинні розглядатися разом". Правда при цьому економічна вигода політичними діячами того часу розумілася, передусім, як пошук додаткових джерел державних прибутків, що в довгостроковому плані і з точки зору прискорення економічного зростання нерідко мало навіть негативні наслідки.

Кінець XVII і XVIII вв. стали епохою меркантилізму, як пізніше назвали пануючу течію економічної думки того часу. Політика меркантилізму була деяким різновидом економічного націоналізму, йдучи рука в руку з

адміністративною уніфікацією і формуванням сучасних європейських держав. Суть цієї політики досить чітко сформулював американський дослідник Дж. Камерон : "В епоху середньовіччя міські уряди і інші місцеві органи управління мали широкі повноваження у сфері економічного контролю і регулювання. Вони стягували мита з товарів, що ввозяться і вивозяться з відповідних територій. Місцеві гільдії купців і ремісників фіксували рівні заробітної плати і цін, а також регулювали умови праці. Політика економічного націоналізму була перенесенням цих функцій з місцевого на загальнонаціональний рівень, за допомогою якого центральний уряд намагався уніфікувати державу, як в економічних, так і в політичних відносинах. Одночасно із спробами об'єднати своїх підданих економічно і політично правителі країн Європи активно конкурували один з одним в розширенні території і контролю за трансокеанськими володіннями і торгівлею. Це було обумовлено бажанням зробити свої держави самообеспеченими на випадок війни, але сама спроба розширення території і торгівлі за рахунок інших часто призводила до воєн". Корелятом державного інтересу в зовнішньополітичній сфері поступово стає поняття державного інтересу як підстави зовнішньоекономічної діяльності. Таким чином, економічний націоналізм йшов на зміну або посилював протиріччя, породжені династичним суперництвом і релігійною ворожнечею. При цьому необхідно відмітити, що в переслідуванні власних цілей суб'єктам, що формують і формулювали державну політику, вільно або мимоволі доводилося враховувати спрямування своїх підданих.

Меркантилістські доктрини, не були цілісною соціально-економічною теорією. Вони були швидше набором практичних рекомендацій, що ґрунтуються на переконанні, що головною сферою створення громадського багатства є міжнародна торгівля. Державні діячі і підприємці тієї пори винайшли т.з. "теорію сприятливого торговельного балансу", згідно якої будь-яка країна повинна якомога більше продавати за межу і при цьому якомога менше купувати. В якості основного інструменту забезпечення

найбільш сприятливих умов зовнішньої торгівлі для власної країни виступала політика державного протекціонізму. Для стимулювання національного виробництва імпорту зарубіжних товарів був заборонений, або обкладений високими тарифами, які у свою чергу були важливою статтею вступів в державну казну. Уся державна машина, закони, що регламентують споживання, були орієнтовані на скорочення ввезення іноземних товарів і заохочення споживання товарів місцевого виробництва. Крім того, в якості важливої переваги розглядалася наявність великого торговельного флоту, оскільки він здешевлював власні експортні товари, а також дозволяв робити гроші буквально ні з чого (у представленні сучасників) - за рахунок транзиту іноземних товарів. Окрім цього уряду стимулювали розвиток рибальства як галузі, що забезпечує підготовку моряків, що пред'являє попит на продукцію суднобудування, а також сприяючи самозабезпеченню країни продуктами харчування і розширенню експортного потенціалу.

Конфліктний потенціал меркантилістських доктрин полягав в тій обставині, що об'єм світової торгівлі розглядався в цілому величиною незмінною. Для розширення власної долі участі на світовому ринку при цьому єдиним шляхом видавалося не освоєння нових сегментів ринку, а буквально його завоювання.

Одна з головних цілей Кольбера, першого міністра Людовика XIV, полягала в тому, щоб зробити Францію економічно самодостатньою. Для цього він ввів в 1664 р. усеосяжну систему протекціоністських митних зборів. Коли цей захід не приніс поліпшення торговельного балансу, в 1667 р. він ввів нові, фактично заборонні тарифи. Голландці, на яких доводилася велика частина французької торгівлі, відповіли аналогічними дискримінаційними заходами. Крім того, відповідно до даних Кольбера усю європейську торгівлю обслуговували до 20 тис. судів, більше трьох чвертей яких належали голландцям. Кольбер вважав, що Франція може збільшити свою долю тільки шляхом зменшення долі голландців. А ця мета була досяжна лише в результаті війни. В результаті торговельна війна і подібні до

описаних вище раціональні калькуляції і меркантильні міркування внесли істотний вклад в початок війни між Францією і Голландією в 1672 р. Приблизно такою ж логікою керувався англійський Довгий парламент, коли приймав Навігаційний акт і схвалював рішення про обмеження голландського рибного промислу в "англійських водах". Досить сказати, що ціною цього рішення стала черга англо-голландських воєн другої половини XVII ст.

Ось це поєднання раціонального розрахунку, династичних інтересів, умоглядних теоретичних побудов, меркантильних міркувань і активної торговельної експансії визначило кінець кінцем основні напрями зовнішньої політики провідних європейських держав даного періоду.

Лекція 5

МВ в умовах становлення індустріальної цивілізації.

1. **Перехід до індустріальної економіки**
2. **Особливості промислового перевороту в різних країнах.**
3. **Державно - правова організація капіталістичних країн.**

З кінця XVIII ст. починається *становлення індустріального суспільства*. Перехід до індустріальної економіки включав два етапи. *Мануфактурний етап* отримав найбільший розвиток у другій половині XVII-початку XVIII ст. *Фабричний етап* ознаменувався переходом від мануфактури до великого машинного виробництва, що прийнято називати *промисловим переворотом*. Промисловий переворот починався в бавовняній промисловості, далі охоплював сферу металургії, машинобудування, гірничодобувної промисловості і завершувався бурхливим зростанням залізничного будівництва. Перехід від мануфактурного до машинного виробництва означав повний технічний переворот, заміну ручної техніки системою машин. Машинне виробництво диктує необхідність безперервного технічного оновлення. Технічний прогрес стає основою життя.

Були знайдені нові джерела енергії та способи її використання (пар, електрику). Зросло значення нафтової промисловості. Почалася епоха освоєння електрики. З'явилася електрозварювання, електрохімія,

електрометалургія, по вулицях пройшли перші трамваї. Був винайдений двигун внутрішнього згорання. Удосконалилась виплавка сталі, а також швидко розвивалася хімічна промисловість.

Великі зміни відбувалися в організації виробництва. На розвиток продуктивних сил все більший вплив стали надавати капіталістичні монополії, тобто великі господарські об'єднання, які контролювали великі матеріально-технічні ресурси та науково-виробничий потенціал. У руках невеликої групи людей концентрувалася фінансова влада. Монополістична олігархія отримувала можливість впливати на внутрішню і зовнішню політику країни у своїх інтересах.

До кінця XIX ст. складається система світового господарства, яке включало в себе три складові частини: *велику машинну індустрію, сучасний транспорт, світовий ринок*. Співвідношення сил між окремими регіонами світу в XIX ст. відрізнялися достатньою стабільністю і різким переважанням Європи. В кінці XIX ст. світове господарство з європоцентричного стає двуцентричним (Європа і США).

Буржуазні революції зруйнували феодальні порядки і забезпечили швидкий розвиток виробництва. Однак розвиток економіки настільки швидкими темпами було неможливо без використання досягнень науки і техніки. До початку XIX ст. була накопичена величезна сума знань у різних галузях науки. Постійно відбувалися радикальні відкриття в науці. Встановлюється міцна взаємозв'язок науки і техніки, що стимулюють розвиток один одного. Результатом цієї зв'язку, науково-технічної діяльності математиків, фізиків, хіміків, механіків, конструкторів, експериментаторів в кінці XVIII-XIX ст. стали видатні винаходи в техніці і технології, що мали виняткове значення у виробництві. Винаходом, що мав величезне значення, був паровоз «Ракета» С. *Стефенсона* (1781-1848), що розвиває швидкість до 50 км / год і поклав початок розвитку парового залізничного транспорту. Учені *А. Вольт* (1745-1827), *Г. Деві* (1778-1829), *М. Фарадей* (1791-1867) заклали основи для застосування електрики, нового виду енергії, яка знайшла

швидке використання в різних технічних областях в останній третині XIX ст.: У промисловості, в передачі на відстань буквено-цифрових повідомлень телеграфного зв'язку; електрику стало використовуватися для освітлення приміщень, вулиць (дугове освітлення, лампа розжарювання), на транспорті (трамвай), в побуті і т.д. Воно дозволило будувати фабрики і заводи за межею міста, що змінило вигляд міст.

У другій половині XIX ст. різко зросло значення нафтовидобувної та нафтопереробної промисловості. Винахід *А. Белла* (1847-1922) - телефон вже через кілька років отримав поширення у всіх розвинених країнах світу. Наукові відкриття і технічні досягнення викликали до життя нові галузі виробництва - хімічну, електротехнічну та ін Зароджується обчислювальна техніка, автоматизація, виробництво штучних матеріалів, що використовуються властивості атома. Ці досягнення багато в чому стали основою виробництва вже XX ст.

У порівнянні з попереднім періодом темп змін стає дуже швидким, різко скорочуються терміни відкриттів в галузі науки і техніки до впровадження їх у виробництві. Машинна індустрія вимагає безперервного технологічного оновлення. Таким чином, досягнення науки і техніки в кінці XVIII-XIX ст. були грандіозними, вони означали перехід до нового, другого етапу науково-технічного прогресу, який охоплює період з XIX ст. до середини XX ст., етапу, що є основою індустріальної цивілізації.

Технічні винаходи і застосування їх у виробництві поклали початок *промислому перевороту*, його батьківщиною в 60-70-х рр.. XVIII ст. стала Англія. Промисловий переворот являє собою систему економічних, техніко-технологічних і соціально-політичних змін, що забезпечують перехід від заснованого на ручній праці мануфактурного виробництва до машинного. Завершальним етапом промислового перевороту було створення машинобудування - виробництва машин машинами. Передумовами промислового перевороту стали: накопичення капіталу завдяки мануфактурного виробництва, ринок робочої сили; попит на промислове

виробництво (ємність внутрішнього ринку); політика протекціонізму. Промисловий переворот загальноісторичних, закономірний етап у становленні та розвитку капіталістичного ладу. Цей етап був досягнутий і пройдений різними країнами Європи, Північної Америки та Японією в основному протягом XIX ст.

Зростання промислового виробництва і ринкових зв'язків зумовили необхідність удосконалення засобів транспорту і розвитку шляхів сполучення. 15 вересня 1825 почалося залізничний рух між промисловими містами Манчестером і Ліверпулем.

З початку XIX ст. налагодилося використання в машинобудуванні токарних верстатів, гідравлічних пресів, механічних молотів і т. д. У 20-30-х рр.. випуск машин проводився вже в основному машинним способом. Механізація виробництва створила умови для переходу від простої кооперації до комплексу машин, що є ознакою переходу до панування великої машинної індустрії.

2. Особливості промислового перевороту в різних країнах.

На початку XIX ст. Англія, значно випереджала інші країни за рівнем розвитку капіталізму, стала першою індустріальною державою. Будувалися нові прядильні, ткацькі та інші фабрики, металургійні, машинобудівні заводи, вугільні шахти. Результатом промислового перевороту, що завершився в Англії в 30-х рр.. XIX ст., Стало перетворення країни в «наставницю європейських народів», «майстерню світу», в кінці 30-х рр.. вона виробляла 50% металу, 100% машин, добувала 80% вугілля загальноєвропейського виробництва.

До етапу промислового перевороту слідом за Англією перейшли США, Франція, Німеччина, Росія та інші європейські країни.

Із закінченням війни за незалежність капіталістичні відносини утвердилися в північних регіонах *США*. Сприятюють факторами для розгортання промислової революції стали відсутність феодалних відносин, цехової системи ремісників, впровадження у виробництво досягнень

англійської промисловості і використання власних технічних відкриттів. Індіанці з їх примітивним господарством виганяли або знищувалися. Створення швейної машини, електричного телеграфу, механічної жатки, суцільнометалевого плуга, використання у сфері торгівлі реклами і продажу товарів на виплат і ін - ці новації прискорили промисловий переворот, що відбувався одночасно з колонізацією західних американських земель. У 50-60-х рр.. здійснюється масове впровадження в промисловість парових двигунів і в цілому розвивається машинобудівна галузь. Територіальна експансія США (приєднання в 1845 р. належить Мексиці Техасу, а в результаті перемоги в американо-мексиканської війни 1846-1848 рр.. - Більш половини мексиканських земель, багатих природними ресурсами) дала можливість поширити капіталістичні відносини на американському континенті вшир.

У *Франції* початок механізації бавовняного прядіння відноситься до 80-х рр.. XVIII ст., Однак процес масової заміни ручної праці машинним в найважливіших галузях промисловості отримав широкий розвиток лише в період липневої монархії 1830-1848 рр.. Здійснення промислового перевороту відбувалося при ввезенні машин з Англії. Результатом промислового перевороту стало перетворення Франції в індустріально-аграрну країну, де 2 / 3 населення було зайнято в сільськогосподарському виробництві.

Зволікання з переходом від мануфактури до індустрії в *Німеччині* пояснювалося засиллям в країні феодалних пережитків і роздробленістю німецьких земель. Однак галузева структура виробництва вже на початку промислового перевороту виявилася більш досконалою, ніж в Англії. Це забезпечило високі темпи промислової революції. Для завершального етапу промислового перевороту в Німеччині були характерні подальше вдосконалення структури виробництва і зростання військової та важкої промисловості.

Промисловий переворот в Японії відбувалося за рахунок впровадження у виробництво європейською технологією і носив спресований характер. У ньому поєдналися три стадії виробництва - мануфактурна, промислова, монополістична. До 90-х рр.. промисловий переворот завершився. Однак збереження феодальних пережитків, слабка сировинна база промисловості, нерівноправні Ансейські договори і утрудняли виникнення великих сучасних підприємств. У 1868-1885 рр.. було створено близько 1300 підприємств, які в основному займалися переробкою сільськогосподарської продукції. У цих умовах держава виступило підприємцем, взявши на себе будівництво великих і малоефективних виробництв - металургійних заводів, військових верфей, арсеналів, залізниць. Відповідно до прийнятого в 1880 р. законом створені на державні кошти підприємства уряд міг за безцінь продати великим, процвітаючим торговельно-промисловим компаніям, таким, як Міцубісі і Міцуї. Цим японська держава звільняло себе від необхідності подальшого фінансування неефективних підприємств і одночасно підтримувало приватне підприємництво і зміцнювало звязки між буржуазією і державним апаратом.

На відміну від Англії, Франції, США, у яких необхідні передумови для промислового перевороту створювалися буржуазними революціями XVII-XVIII ст., у Росії промисловий переворот розпочався до проведення буржуазних реформ. У 30-40-х рр.. XIX ст. в умовах панування феодальних відносин розпочався промисловий переворот у Росії. Перехід від ручної праці до машинного охопив бавовняну галузь, забезпечивши зростання продуктивності праці і обсягу виробництва, потім - цукробурякової, папером галузі. Тільки в Московській губернії до 1856 налічувалося 152 парові машини. Стали інтенсивно будуватися машинобудівні заводи. Якщо в 1851 р. в Росії діяло 19 машинобудівних заводів, то в 1860 р. - вже 99 заводів. У 1860 р. 56,8% всієї продукції обробної промисловості давали фабрики і заводи. До 1879 р. металообробні підприємства виробляли машинами 86,3% продукції.

Пудлінгові печі, які прийшли на зміну крічніє сурми, випускали близько 90% металу.

Важливим напрямом промислового перевороту було будівництво залізниць; в 60-70-х рр.. було збудовано 20 тис. км доріг. Завершення промислового перевороту в Росії відбулося в 80-90-х рр.. XIX ст.

Остання третина XIX ст, у передових країнах Європи, Америки та Азії відзначається завершенням розвитку капіталізму в його класичній формі і переходом у монополістичний етап розвитку. Здійснюються друга науково-технічна революція, в основі якої лежить зміна енергетичної бази. Здійснюється електрифікація промисловості, транспорту та побуту. Основою процесу електрифікації послужив винахід німецьким електротехніком *В. Сіменсом* (1816-1892) динамо-машини, електричної залізниці, американським інженером *Т. Едісоном* (1847-1931) генератора, трансформатора та іншої електроапаратури. Важливе значення у другій промисловій революції мав винахід двигуна внутрішнього згорання німецькими вченими *Р. Дизелем* (1858-1913) і *Н. Отто* (1832-1891).

Важливим було також істотна зміна в організації виробництва. Американський інженер *Ф.У. Тейлор* (1856-1915) створив систему наукової організації праці на конвеєрі, в основі якої лежав принцип безперервного і поточного виробництва стандартизованих виробів, що забезпечило гігантське зростання продуктивності праці. Відбулися зміни в структурі виробництва: переважний розвиток отримали виробництво засобів виробництва та важка промисловість - металургія, машинобудування, добувна промисловість.

До кінця XIX ст. завершився процес утворення світового ринку, в якому величезне значення мав економічний та територіальний поділ світу. Монополізація зовнішнього ринку передбачала захоплення колоній, які були гарантованими ринками збуту товарів і джерелом сировини. Наукове, технічне і військову перевагу європейських країн полегшувало завоювання території народів, що знаходяться на більш низькій стадії розвитку. У 70-80-х рр.. в колоніальній політиці капіталістичних країн з'явилися нові форми і

методи. Монополістичний капіталізм повністю підпорядкував економіку залежних країн потребам метрополій, гальмував розвиток капіталістичних відносин, стверджуючи однобоку аграрно-сировинну спеціалізацію господарства колоній. Саме 70-80-і рр.. були насичені колоніальними захопленнями, який супроводжувався антиколоніальні війнами: повстання єгипетського народу в 1879-1882 рр., повстання махдістов в Судані в 1881-1898 рр., повстання народів Індокитаю у 80-90-х рр.. Якщо в 70-х рр.. європейським країнам належало 20% території африканського континенту, то в 1900 р. - вже більше 90% території. Аналогічна картина складалася в Центральній і Південній Америці, Азії.

Закритість кордонів завдавала великих втрат Китаю. Товариство було відрізано від світових наукових, технічних і соціальних досягнень. У цих умовах Китай ставав легкою здобиччю західних держав. У 1839-1844 рр.. і 1856-1860 рр.. після так званих «опіумних» воєн, розв'язаних США, Англією та Францією, китайським урядом було підписано ряд договорів, що надають цим країнам великі привілеї. Тайпінське повстання ще більше послабило становище Китаю. У важких умовах феодальних відносин у сільському господарстві, конкурентної боротьби з іноземним капіталом національна буржуазія пробивала собі дорогу. Однак китайська буржуазія не могла протистояти західним країнам. У війні 1884-1885 рр.. з Францією Китай зазнав поразки. У 1894 р. Японія розв'язала війну проти Китаю. За Сімоносекському договору Китай втратив Тайвань, острови Пенхуледао і повинен був платити велику контрибуцію. Поразка Китаю привело до активізації колоніалістської політики імперіалістичних держав у Китаї. До кінця XIX ст. Китай представляв собою напівколоніальні країну.

Серед колоніальних імперій найбільш великими були країни, які раніше за інших вступили на шлях колоніальних захоплень: Англія, Франція, Голландія, Бельгія та ін

Росія як колоніальна імперія не володіла заморськими територіями: вона продала США Аляску, не претендувала на землі, відкриті російським

мандрівником *М.М. Миклухо-Маклай* (1846-1888). Але в останній третині XIX ст. її ставлення до Заходу змінилося. Вона відмовилася від положення «охоронця спокою і порядку» у Європі, але серед слов'ян прагнула до активної ролі, розширювала територіальні володіння в Середній Азії і на Далекому Сході. Завершивши завоювання Кавказу до початку 60-х рр., Росія приступила до підкорення феодальних середньоазіатських держав. У 1865 р. російські війська зайняли Ташкент, в 1868 р. - Самарканд. У 1868 р. Кокандське ханство і Бухарський емірат, а в 1873 р. Хівинське ханство змушені були визнати свою залежність від Росії. Нарешті в 1885 р. була приєднана територія Туркменістану. Південна межа Росії пройшла по р. Кушка. З приєднанням Середньої Азії, освоєнням Приамур'я, Уссурійського краю, Сахаліну, освоєнням порту Владивосток Росія стала сполучною ланкою Заходу і Сходу в єдине цивілізоване простір.

Зовнішня політика Росії на Заході, зайнятої здійсненням в 60-70-х рр. реформ, не відрізнялася особливою активністю. Проте міністр закордонних справ *А.М. Горчаков* (1798-1883) оголосив про скасування нейтралізації Чорного моря і домогся затвердження цього рішення міжнародної Лондонської конференцією в 1871 р.

Підписаний у 1873 р. Союз трьох імператорів (Росії, Австро-Угорщини, Німеччини) був німецьким. Це виявилось при вирішенні питання про Балкани. У 1875 р. почалося повстання слов'ян проти турків у Боснії та Герцеговині, у 1876 р. - в Болгарії. Сербія та Чорногорія оголосили війну Туреччині. Європейські країни не тільки не підтримали визвольну боротьбу балканських народів, а підбурювали турків на активні військові дії. Вся Росія була охоплена співчуттям до слов'ян. Уряд Олександра II, яке прагнуло посилити свій вплив на Балканах, в 1877 р. оголосив Туреччині війну.

Російські війська, переправившись через Дунай, зайняли Північну Болгарію і обложили фортецю Плевну, загін генерала *І.В. Гурка* (1828-1901) утримував перевал *Шипку*. В кінці 1877 р., здобувши перемоги під Плевною і на Шипці, російські війська вступили в Південну Болгарію, в січні 1878 р.

зайняли Адрианополь. Військові дії російської армії в Закавказзі також розвивалися успішно.

19 лютого 1878 в Сан-Стефано (під Константинополем) був підписаний мирний договір. Сербія, Румунія і Чорногорія отримали незалежність, Болгарія оголошувалася васальним князівством. Каре, Ардаган, Баязет і Південна Бессарабія відходили до Росії.

Тим часом європейські держави не хотіли допустити посилення впливу Росії на Балканах. На Берлінському конгресі (1878) умови Сан-Стефанського договору були переглянуті. Боснія і Герцеговина були окуповані Австро-Угорщиною. Територія Болгарії зменшена.

У 1882 р. виник німецько-австрійсько-італійський союз, спрямований проти Англії та Франції. У цій обстановці Росія в 1893 р. підписала з Францією військову конвенцію. У Європі формувалися два військові блоку - основа майбутньої світової війни.

Затвердження капіталістичного ладу в Японії також змусило її шукати нові ринки збуту продукції, створювати нові підприємства і розселяти зайвих робітників. До того ж численні нащадки самураїв, які втратили привілеї, але зберегли войовничість і агресивність, прагнули до підкорення сусідніх народів. Створення сильної армії, арсеналів, верфей уряд вважав своїм найважливішим завданням. Реалізацію агресивної зовнішньої політики Японія почала з боротьби за утвердження свого впливу в Кореї, яка не могла протистояти сильному супротивникові. У 1876 р. був підписаний договір, який забезпечив японців поруч привілеїв і прав. У 1885 р. Китай ухвалив умова Японії на рівність прав та інтересів у Кореї. Перемога Японії у війні 1894 забезпечила її першими колоніями - Тайвань (Формоза), острови Пенхулідао. До рубежу XIX-XX ст. Японія перетворилася на одну з могутніх імпералістичних держав. Була створена потужна капіталістична промисловість. Панування монополістичного капіталізму в поєднанні з напівфеодальним пережитками, близькість економічно слабких країн робили зовнішню політику Японії агресивною.

Посилення Японії не могло не турбувати європейські держави, що мали інтереси в Азії, зокрема, у Китаї. На перших порах підтримана Німеччиною і Францією Росія зажадала у Японії повернення Китаю Порт-Артура (невдовзі сама орендувала його на 99 років, а в 1900 р. зайняла територію Маньчжурії). Японія на це відповіла увязненням на початку ХХ ст. військового союзу з Англією. Росія стала головним супротивником Японії в її загарбницької, колоніальній політиці.

Спираючись на величезний економічний і військовий потенціал, США легко проникали в економіку інших країн, використовуючи навіть військову силу. Наприкінці ХІХ ст. ними були захоплені Філіппіни, Пуерто-Ріко, Гуам, Гавайські острови, перетворена фактично в колонію Куба. Намагаючись встановити економічний і певною мірою і політичний пріоритет у країнах, формально залишалися самостійними, США вдавалися до нерівноправним договорами, надавали позики під високі відсотки і цим домагалися рішення задачі підпорядкування собі слабких держав.

Таким чином, до кінця ХІХ ст. завершився територіальний поділ світу, склалася колоніальна система капіталізму. Проте суперництво і протиріччя між імперіалістичними країнами висунули питання про переділ колоній. Це питання імперіалістичні країни намагалися вирішувати за допомогою військової сили.

Мілітаризація Європи. Прагнення до переділу поділеного світу і сфер впливу, а також внутрішні суперечності капіталістичних держав зумовили зростання чисельності армії і гонки озброєнь. Мілітаристська політика була характерна як країнам з пережитками феодалізму (Росія, Італія), так і країн з економікою, що розвивається інтенсивно, які вважають себе обділеними колоніями (Німеччина, Японія).

У 1887 р. 17 держав Європи тримали під рушницею 3030100 солдатів і витрачали на утримання армії і флоту 1 / 4 своїх доходів. З 1869 по 1897 рр.. чисельність збройних сил шести великих європейських держав зросла на 40%. Величезну роль у мілітаризації господарства грали територіальні

претензії капіталістичних країн один до одного. Так, між Німеччиною і Францією йшла суперечка через Ельзасу та Лотарингії, між Росією і Німеччиною - з-за Польщі, між Австро-Угорщиною та Росією - через Балканського півострова та Західної України. При цьому прагнення не допустити посилення один одного все більш загострювало взаємини між європейськими країнами. Англію, Францію та Росію турбувало піднесення Німеччини, яка до кінця XIX ст. з виробництва продукції зайняла перше місце в Європі і друге місце у світі. Вона інтенсивно розвивала військову, хімічну, електротехнічну промисловість, машинобудування. Викликала роздратування у європейських держав і Росія, темпи економічного розвитку якої в останній третині сторіччя були дуже високими.

3. Державно - правова організація капіталістичних країн.

В останній третині XIX ст. в основному завершується процес оформлення державно-правових елементів політичної системи буржуазного суспільства, початок якому було покладено революціями XVII-XVIII ст. Буржуазія, що відстоює свободу підприємництва, торгівлі, домагалася розширення політичних прав і встановлення конституційного ладу. Однак далеко не відразу буржуазія приходить до влади і затверджуються ліберальні порядки. Лише після парламентської реформи 1832 р. в Англії, революцій 1848-1849 рр.. у Франції, об'єднання на початку 70-х рр.. Німеччини та Італії, після реформ 60-70-х рр.. в Росії буржуазія одержує трохи свободи і до кінця 70-х рр.. у ряді країн приходить до влади. Оформляється декілька форм держави: конституційна монархія, президентська республіка і парламентська республіка.

Наприкінці XIX ст. як *конституційна* чи *парламентська монархія* в класичному вигляді виступила Англія. Вищим законодавчим органом був затверджений Парламент, що складається з двох палат - палати громад і палати лордів. Всі закони до затвердження королем повинні були бути схвалені обома палатами. Виконавча влада належала кабінету міністрів, діяльність якого посилилася з середини XIX ст., Коли право законодавчої

ініціативи стало монополією виконавчої влади. У формуванні кабінету міністрів велику роль відігравало суперництво двох партій в парламенті - консерваторів і лібералів. Вся робота уряду здійснювалася під керівництвом прем'єр-міністра, положення якого визначалося його впливом в партії.

У другій половині XIX ст. отримала розвиток тенденція демократизації державних інститутів: були прийняті нові виборчі закони в 1867 і 1884 рр., здійснені реформи місцевого управління (1888 р.) і суду (1876 р.) Англійська буржуазія вміло використовувала боротьбу робочого класу, який виступає за демократизацію суспільного життя, розширення політичних прав в своїх інтересах. У XIX ст. Англії вдалося без революцій, еволюційним шляхом перетворитися з країни з аристократичної монархією в країну з повним парламентаризмом і громадянським суспільством.

Іншою формою буржуазної держави у XIX ст. явилась *президентська республіка*. Найбільш чітко ця форма держави проявилася в США, початок якої було покладено наприкінці XVIII ст. Конституція країни проголосила США федеративною державою. Основний закон визначав коло питань, що належать до компетенції федеральних органів країни. До них належали: зовнішня політика, збройні сили, оборона країни, зовнішня торгівля, еміграція, імміграція, федеральний бюджет та ін Вищим законодавчим органом оголошувався Конгрес, що складається з двох обираються шляхом прямих виборів палат - палати представників і сенату. Палати володіли рівними правами. Виконавчу владу очолював президент, що обирається шляхом двоступеневих виборів на чотири роки. Президент мав право законодавчої ініціативи, призначати осіб на вищі посади в державі, розпоряджатися фінансами. Центральними виконавчими органами стали департаменти на чолі з державним секретарем. Наприкінці XVIII ст. було засновано три департаменти: зовнішньої політики, військовий і фінансів, а в другій половині XIX ст. були створені департаменти юстиції і торгівлі. Державний устрій США не знайшло в цілому повторення в європейських

країнах, в яких державність розвивалася у формі конституційних монархій і парламентських республік.

Парламентська республіка - третя форма держави, найбільш повно реалізувалася у Франції. Згідно з конституцією 1875 законодавча влада належала парламенту, що складається з двох палат сенату і палати депутатів. Обидві палати могли об'єднатися і спільно обговорювати найважливіші питання, наприклад вибору президента або внесення поправки до конституції. У цьому випадку обидві палати ставали Національними зборами. Виконавча влада належала президентові і міністрам. На президента, конституційно відповідального, покладался обов'язок керувати всією поточною внутрішньою і зовнішньою політикою. Він призначав міністрів і головував на засіданнях ради міністрів. Міністри підписували всі акти, які видаються президентом, і несли відповідальність за його діяльність. Міністри також були колегіально відповідальні за діяльність уряду. Президент володів правом вето на рішення парламенту, після закінчення п'яти місяців з дня скликання сесії міг закрити її і за згодою сенату розпустити палату депутатів.

Таким чином, формування державно-правових інститутів буржуазного суспільства і становлення правого держави відносяться до другої половини XIX ст.

Отже, основним змістом історичного процесу XIX ст. була перемога капіталістичного ладу над феодалізмом в передових країнах Європи, Америки і Сходу і переростання його в останній третині сторіччя в монополістичний капіталізм. Капіталістичні відносини визрівали в надрах феодалізму, проте вони були прискорені буржуазними революціями, яка відбулася в кінці XVIII-XIX ст.

У процесі утвердження капіталізму відбулися промисловий переворот, який представляв собою перехід від мануфактури до машинного виробництва, і друга науково-технічна революція, в результаті яких сформувалася індустріальна цивілізація. Основною сферою виробництва стала промисловість; сталася диверсифікація галузей; механізувати сільське

господарство; змінилося співвідношення міських і сільських жителів на користь городян; отримали інтенсивний розвиток різні засоби сполучення та зв'язку.

Найважливішими подіями історії XIX ст. були завоювання незалежності колоніями Іспанії та Португалії в Латинській Америці і утворення національних держав у Європі. Однак з колоніалізмом не тільки не було покінчено, а більше того. до кінця XIX ст. оформилася колоніальна система провідних капіталістичних країн, завершився територіальний поділ світу.

Остання третина XIX століття характеризується глибокими якісними змінами: гігантським зростанням продуктивних сил, складанням світового ринку, виникненням в економіці нових форм організації господарювання - монополій, які стали джерелом загострення суперечностей між державами та розв'язування воєн.

Разом з тим у XIX ст. зміцнилася тенденція демократизації суспільного життя та розширення прав громадян.

Становлення індустріального суспільства супроводжувалося різким збільшенням народонаселення. і зростанням міського населення. У 1800 р. лише 3% населення жило в містах, в 1900 р. - вже 13,6%. Прискорилося зростання великих міст, з'являються міста-мільйонери. Зростає міграційна активність, в основному еміграція з Європи до Північної Америки. У XIX ст. змінюється соціальна структура населення.

Лекція 6

Перша світова війна.

- 1. Утворення воєнно-політичних блоків.**
- 2. Міжнародні конфлікти на межі століть. Гонка озброєнь.**
- 3. Початок першої світової війни.**

1. Утворення воєнно-політичних блоків.

Наприкінці XIX ст. змінилося розташування сил в Європі та в усьому світі. Головною причиною цього було посилення нерівномірності

економічного розвитку індустріальних країн, що вело до загострення суперечностей між ними. Розвиток міжнародних відносин відзначався двома тенденціями: 1) зростання співпраці держав з метою ефективного використання світових ресурсів; 2) подальша відокремленість кожної держави з метою задоволення лише власних потреб. Індустріально розвинені держави мали перевагу не тільки у використанні своїх ресурсів, а й у пограбуванні відсталих народів Азії, Африки, Латинської Америки, над якими вони встановили економічний і політичний контроль. Значний вплив на характер міжнародних відносин мало посилення революційних і національно-визвольних рухів, намагання правлячих кіл подолати внутрішньополітичні кризи у своїх державах шляхом підготовки до війни.

Після 1871 р. в Європі існував так званий «озброєний мир», під прикриттям якого відбувалася підготовка до війни. Напруженість зростала в умовах швидкого технічного прогресу, який вів до постійної гонки озброєнь. Дипломатичні зусилля європейських урядів були спрямовані на пошук союзників у майбутній війні. На межі XIX-XX ст. найгостріші протиріччя існували між Великобританією та Німеччиною. При колоніальному розподілі світу Німеччині дісталось значно менше колоній, ніж іншим державам. Випередивши Великобританію за обсягом промислового виробництва, Німеччина стала на шлях докорінного переділу світу на свою користь. Суттєвими залишалися і франко-німецькі суперечності.

Франція не могла примиритися з поразкою, а в Берліні, побоюючись реваншу, прагнули до остаточного розгрому Франції. У такій ситуації сторони почали інтенсивно шукати союзників.

Німеччина прагнула до ізоляції Франції. У 1873 р. було створено «Союз трьох імператорів» — Німеччини, Австро-Угорщини і Росії. Однак під час російсько-турецької війни 1877-1877 рр. цей союз тріщав по всіх швах, оскільки Німеччина й Австро-Угорщина стали на бік противників Росії. Одночасно зміцнів союз Німеччини й Австро-Угорщини, спрямований проти Росії. 7 жовтня 1879 р. була укладена таємна угода між обома

державами, за якою вони зобов'язалися надати одна одній допомогу в разі нападу з боку Росії.

Після цього канцлер Німеччини О. Бісмарк спрямував свої зусилля, аби втягнути у союз Італію. Посваривши Італію з Францією з приводу захоплення Тунісу, німецька дипломатія досягла поставленої мети. 20 травня 1882 р. між Німеччиною й Австро-Угорщиною та Італією був укладений так званий Троїстий союз. Німеччина й Австро-Угорщина обіцяли Італії допомогу в разі війни із Францією. Надання військової допомоги передбачалося в будь-якому випадку, навіть якщо хтось із учасників був змушений воювати проти двох чи більше противників.

У результаті укладання Троїстого союзу в центрі Європи виникло військове угруповання держав на чолі з Німеччиною.

Одночасно відбувалося зближення позицій Франції і Росії. У липні 1891 р. пройшла демонстрація російсько-французької спільності — візит французького флоту до Кронштадту. Того ж року був укладений пакт про взаємні консультації у випадку загрози війни. У 1893 р. російська ескадра прибула до французького порту Тулон із відповіддю, і 27 грудня 1893 р. була підписана франко-російська військова конвенція, де передбачалася взаємодопомога обох держав у разі нападу з боку учасників Троїстого союзу.

Таким чином у Європі утворилися дві ворогуючі між собою коаліції. Хоча між союзниками по коаліції теж часто виникали суперечності, перед лицем загрози з боку ворожого табору вони відходили на другий план. Англія спочатку проводила політику маневрування між коаліціями, так звану «блискучу ізоляцію», але на початку ХХ ст. її стратегічні орієнтири змінилися. Втративши промислову перевагу над Німеччиною і дедалі глибше втягуючись у виснажливе змагання з нею по гонці озброєнь, Англія потребувала союзників.

На початку ХХ ст. відбувається англо-французьке зближення, причинами якого стали англо-німецький та франко-німецький антагонізми. Англо-французька таємна угода була укладена в Лондоні 8 квітня 1904 р.

Основний її зміст полягав у визнанні за Англією прав на Єгипет, за Францією — на Марокко.

У 1907 р. обидві сторони досягли компромісу з колоніальних проблем і уклали в серпні в Петербурзі договір про розмежування інтересів. Іран поділявся на російську та англійську сфери впливу, між якими проходила нейтральна зона. Афганістан визначався в зоні інтересів Англії. Цим договором і завершувалося формування Антанти. Трьохстороннього пакту між її учасниками не було укладено, він з'явився тільки на початку Першої світової війни.

Результатом оформлення двох ворогуючих коаліцій було посилення гонки озброєнь і спроби учасників обох союзів розколоти табори противника.

2. Міжнародні конфлікти на межі століть. Гонка озброєнь.
Наприкінці ХІХ ст. великі держави розпочали боротьбу за перерозподіл світу. Міжнародні відносини позначені рядом воєн у різних частинах світу, що велися за перерозподіл колоній і сфер впливу. Навесні 1898 р. почалася війна між США та Іспанією. США захопили Філіппінські острови, о. Гуам, Пуерто-Рико і встановили протекторат над Кубою. У 1899-1902 рр. відбулася англо-бурська війна, яка закінчилася загарбанням Великобританією двох бурських республік у Південній Африці — Трансваалю й Оранжевої республіки. Російсько-японська 1904-1905 рр. велася за переділ території і сфер впливу на Далекому Сході.

У 1905-1906 рр. виник гострий конфлікт між Німеччиною і Францією за панування в Марокко. Німеччина прагнула скористатися захопленням Францією Марокко, щоб посварити англійців з французами й отримати свою частку від поділу цієї країни на сфери впливу. Імператор Німеччини Вільгельм II заявив, що Марокко має бути незалежною. Проте Великобританія підтримала Францію — Марокко лише формально залишалася незалежною, а фактично країна потрапила під контроль Франції. Протиріччя між Німеччиною з одного боку та Великобританією і Францією — з іншого загострилися.

У 1908-1909 рр. вибухнула «Боснійська криза» між Росією та Австро-Угорщиною як наслідок анексії останньою Боснії та Герцеговини. Росія намагалася активним втручанням допомогти Сербії у протидії Австро-Угорщині. Однак у 1909 р. під тиском Німеччини Росія і Сербія змушені були піти на поступки. Німецько-австрійський блок отримав дипломатичну перемогу над Антантою, взявши реванш за Марокко. Результатом «Боснійської кризи» стало загострення суперечностей між союзниками — Італією та Австро-Угорщиною. У 1909 р. Італія укладає таємний договір з Росією, спрямований проти Австро-Угорщини. Фактично це означає розпад Троїстого союзу, хоч формально він продовжував існувати. У 1911р. знову загострилося марокканське питання у зв'язку з повстанням проти султана. Німеччина направила до марокканських берегів крейсер «Берлін» і канонерку «Пантера». І знову на допомогу Франції виступила Великобританія. Погрожуючи Німеччині війною вона змусила останню відмовитись від втручання в марокканську проблему. Міжнародні кризи початку ХХ ст. супроводжувалися небаченою гонкою озброєнь. Кожен крок будь-якої держави у напрямку збільшення військової могутності викликав кроки у відповідь інших держав. Лише за 1909-1913 рр. Німеччина збільшила свої військові витрати майже на третину, що становило 50% всіх бюджетних асигнувань. Посилена підготовка до війни велася і країнами Антанти. Франція провела низку заходів з підвищення військово-промислового потенціалу. Загальні витрати на військові потреби були доведені до 40% державного бюджету (1914 р.). Було збільшено на 30% чисельність французької армії мирного часу. Військові витрати Великобританії також були значними.

Особливо бурхливо відбувалася гонка озброєнь на морі. У 1906 р. у Великобританії був закладений перший дредноут — великий лінійний корабель з потужною артилерією. Німеччина ще в 1906 р. розробила нову програму морських озброєнь з метою досягнути переваги над Британією. Хоча за іншими типами військових кораблів Великобританія значно

випереджала Німеччину, змагання в будівництві дредноутів стривожило першу морську державу. Політики і військові діячі Великобританії заявили, що на кожний німецький дредноут вона побудує два своїх. Напередодні Першої світової війни в Британії вже було збудовано 20 дредноутів і закладено ще 12, а у Німеччині — 14 і 5 відповідно.

Посилено готувалася до війни і Росія. За допомогою французьких позик вона будувала стратегічні залізниці, збільшувала кадровий склад армії і флоту. За темпами переозброєння Росія значно відставала і від Німеччини, і від союзників. Військова програма була прийнята лише в 1913 р. і була розрахована аж до 1917 р.

Напередодні війни Німеччина зі своєю союзницею Австро-Угорщиною мали добре озброєну і краще підготовлену до війни армію, ніж французька чи російська. Німеччина встигла краще і швидше підготуватися до війни. Враховуючи, що співвідношення сил у 1914 р. склалося на її користь, вона шукала тільки привід для розв'язання війни.

3. Початок першої світової війни.

Наростання політичної кризи у світі, загострення капіталістичних протиріч наприкінці 19 ст. й особливо на початку 20 ст., призвели до створення в Європі двох ворожих воєнно-політичних союзів: Антанти, що про "єднувала Англію, Францію, Росію та "Троїстого союзу", у склад якого входили Німеччина, Австро-Угорщина та Італія. Вони і зіткнулись у першій світовій війні.

На початку 20 ст. ситуація на Балканах стала вкрай напруженою. Балканські народи вели боротьбу за Визволення з-під османського гніту. Їх підтримували держави Антанти, сподіваючись використати у боротьбі проти австро-німецького блоку.

Влітку 1914 р. протиріччя між двома воєнно-політичними блоками європейських держав - Троїстим союзом й Антантою загострилися до краю. "Пороховою бочкою Європи" ставши Балканський півострів. За підтримки

Німеччини Австро-Угорщина почала відкрито готуватися до війни проти Сербії.

Поблизу сербського кордону австрійські війська проводили маневри. Наслідник австрійського престолу, войовничий Франц Фердинанд прибув із візитом до столиці Боснії Сараєва. Франц Фердинанд був крайнім мілітаристом, керівником " воєнної партії " в Австрії, одним із головних підпалювачів війни. За три тижні до своєї загибелі він приймав у своїй літній резиденції Конопіште німецького імператора Вільгельма II. Там смердоті домовлялись про плани війни. Патріотичні кола Сербії розцінили приїзд принца до Сараєва як виклик. 28 червня 1914 року Франц Фердинанд був убитий членом сербської націоналістичної організації " Млада Босна " Г.Принципом. Заручившись підтримкою Берліна, Відень перед " показавши 23 июля Сербії ультиматум. Союзниця Сербії Росія спробувала владнати конфлікт мирним шляхом, запропонувавши проект дипломатичного демаршу країн Антанти. Однак союзники відмовились, а президент Франції Р.Пуанкаре наполягав на проведенні " твердої " політики щодо австро-німецького блоку. Незважаючи тих, що сербія погодилася майже із усіма вимогами ультиматуму, 28 июля Австро-Угорщина оголосила їй війну.

Першого серпня Німеччина оголосила війну Росії й відповідно до свого стратегічного плану концентрувала війська на західних кордонах. Росія почала загальну мобілізацію. 3 серпня Німеччина оголосила війну Франції, а перед Бельгією висунула вимогу пропустити свої війська через її територію. З вимогою поважати нейтралітет Бельгії виступила Англія. Порушення нейтралітету Бельгії став оголошення Англією 4 серпня війни Німеччині. Так почалася перша світова війна.

Причини першої світової війни.

Перша світова війна різко загострила усі суперечності капіталізму, у тому числі і внутрішні суперечності країн-учасниць війни, створила у яких обстановку революційної кризи.

Основною її причиною було б небачене загострення суперечностей між провідними країнами світу, внаслідок нерівномірності їхнього економічного розвитку, змінилося співвідношення сил у світовій економічній системі.

Німеччина после 70-х років 19 ст. розвивалася у 3-4 разу швидше ніж Англія й Франція, а Японія - разів у 10 швидше, ніж Росія. Особливо високого рівня розвитку капіталізму досягли США, внаслідок чого США й Німеччина, котрі раніше відставали в економічному розвитку, на зламі 19-20ст. вийшли на 1-е та 2-ге місця по випуску промислової продукції, відсунувши Англію й Францію. Це стало причиною виникнення гострого суперництва між цими країнами за політичне панування у світі, за переділ ринків сировини й збуту.

Тією годиною важливу роль у боротьбі за політичне і економічне панування у світі відіграла наявність чи відсутність колоніальних володінь. До початку 20 ст. поділ світу між великими державами в основному був завершений. Колоніальні імперії створили головним чином Англія та Франція, натомість США тих Японії бракувало колоніальних володінь. Намагання переділити колонії й сфери впливу було б однією із головних причин першої світової війни.

Другою причиною війни був тієї факт, що на початку 20 ст. розвиток науково-технічного прогресу привів до появи нових, более могутніх засобів винищення людей. Почалася гонка озброєнь, на якій наживалися військові монополії. Одночасно відбувалася мілітаризація свідомості величезних мас людей.

Існувала можливість владнати конфлікт мирним шляхом, про "єднавши зусилля Росії, Англії, Франції. Алі аналіз міжнародної ситуації напередодні війни свідчить, що це не так.

По-перше, поділ Європи на два ворогуючі блоки держав-Антанту й Троїстий союз- уже означав неминучість великої європейської війни.

По-друге, намітилися головні цілі протиборствуючих сторін й відповідно розроблялися плани ведення війни.

По-третє, в всіх країнах Європи нечуваного розмаху досягла гонка озброєнь, зростала чисельність армій.

У липні 1913 р. німецький Рейхстаг затвердивши закон про збільшення армії в мирний годину на 136 тис. осіб, але в вухо війни чисельність сухопутної німецької армії досягла 800 тис. осіб. У 1912 р. в Австро-Угорщині було б прийнято новий військовий закон, який передбачав збільшення рекрутського набору до 200 тис. осіб й додаткові асигнування на збройні сили. У серпні 1913 року французький уряд ухвалив закон про подовження терміну служби із 2 до 3 років й зниження призовного віку із 21 до 20 років, що дало змогу довести чисельність армії майже до 900 тис. осіб. Найчисельнішою був російська армія. Якщо в 1912 р. вона становила 1 млн. 400 тис. осіб, то после прийняття у 1913р. " Великої програми щодо посилення армії " мала збільшитися на 400 тис. осіб.

Перша світова війна був наслідком протиріч капіталізму на його імперіалістичній стадії.

Стратегічні плани учасників війни.

У результаті нерівномірного економічного розвитку різних капіталістичних країн, що посилювався у період імперіалізму, змінилося співвідношення наснаги в реалізації самій світовій системі капіталізму. Це стало причиною гострого суперництва між великими капіталістичними країнами за політичне панування у світі, за перерозподіл ринків сировини й збуту.

Суперечності насамперед виявилися між Німечиною із одного боці й Великобританією, Францією та Росією із іншого. Плани ведення війни розроблялися із урахуванням головних цілей протидіюючих сторін.

Війна був несправедливою й загарбницькою державам воюючих блоків, кожна із які переслідувала виключно свої цілі, намагаючись досягти їхнього за рахунок сусідів.

Німеччина прагнула покласти край пануванню Британії на морі, захопивши її колонії, промислово розвинені райони північно-східної Франції,

відторгнути від Росії Прибалтику, Донську область, Крім, Кавказ. Планувала захопити велику територію в Європі та Африці, Бельгію, Марокко, Конго, Єгипту, закріпити своє становище в Туреччині і на Близькому Сході. Берлін прагнув створити союз європейських держав чолі із Німеччиною. Виношувалися плани проникнення німецького капіталу в Китай.

Правлячі кола Великобританії хотіли зберегти свої колонії та панування на морі, відібрати у Туреччини багаті нафтаю Месопотамію й частину Аравійського півострова. Англія намагалася підірвати економічну могутність Німеччини, знищити її як суперника в торгівлі, посилити вплив на Близькому Сході.

Франція розраховувала повернути собі Ельзас та Лотарінію, приєднати лівий берег Рейну і Саарський вугільний басейн.

Австро-Угорщина винотувала експансіоністські плани щодо Росії та балканських країн-Сербії, Боснії, Герцеговини.

США до війни не підтримували жодного із європейських угруповань, але й, безперечно, не були байдужими до європейської політики. Вступивши у 1918 р. у війну на боці Антанти, США забезпечили її перемогу в боротьбі із країнами німецького блоку. США намагалися поширити свій вплив все американський континент й посилити проникнення до Китаю, де велику активність виявляла Японія.

Загарбницькі плани щодо українських земель.

Перша світова війна, на порозі якої стояв світло, носила загарбницький характер із боці обох ворожуючих блоків. Українські землі були про " ектом їхнього експансії. Там претендували Росія, Австро-Угорщина, Німеччина, Румунія.

Росія, котра на міжнародній арені виставляла собі захисником слів " янських народів, прагнула завершити справу російських царів, про " єднати усі землі Київської Русі под своєю зверхністю. У ході війни вон намагалася оволодіти Буковиною, чорноморськими протоками Босфором й Дарданеллами, Закарпаттям. Росія також прагнула приєднати Галичину.

Загарбання цих земель переслідувало мітку придушити гніздо " мазепинства " , яку поширювало свій вплив на Наддніпрянську Україну. Всі плани російського генерального штабу вістрям наступу російської армії спрямовували в Галичину.

Австро-Угорщина зазіхала на Волинь й Поділля. Напередодні війни австрійський імператор обіцяв українським політичним діячам, що на українських землях Австро-Угорщини й відторгнутих від Росії якщо створено окрему адміністративну одиницю із широкими автономними правами под зверхністю Австро-Угорщини.

Широкі плани щодо України розроблялись у Німеччині, як із боці військових, то й із боці промисловців й політиків. Так, один із найвпливовіших німецьких промисловців Август Тіссен заявляв: " Росія винна віддати нам прибалтійські провінції..,частину Польщі й Донецький басейн із Одесою, Кримом й Приазов " ям... " У 1897р. німецький публіцист Пауль Рорбах писавши: " Хто володіє Києвом, тієї має ключ від Росії " . Особливо привабливою Україна із її сировинними й продовольчими запасами стала Німеччині на завершальному етапі війни, коли власні ресурси були фактично вичерпані. Відразу после початку першої світової війни укра-їнські землі стали театром бойових дій між російською армією та військами австро-німецького блоку чи прифронтовою зоною. На цій території діяв російський Південно-Західний фронт. На завойованій території російська влада встановила режим, який слова голови російської адміністрації Галичини генерал-губернатора графа Олексія Бобринського, мав запровадити " російські початку " у житті населення краю. То в Галичині запроваджувались російська мова й російське законодавство. Закривалися укра-їнські школи, інші навчальні заклади, культурні організації. Почалось Повернення греко-католиків у православ " я. Майже всіх представників української еліти, що залишилась у краї, а також верхівку греко-католицької церкви на чолі із митрополитом А.Шептицьким, вивезено вглиб Росії. Відбулись єврейські погроми. Російська окупація тривала до весни 1915 р.

Україна в першій світовій війні.

Наслідки війни для України та українців, змушених із обох воюючих сторін, були негайними, безпосередніми і тяжкими. Протягом усієї війни Галичина слугувала ареною найбільших й найкровопролитніших побоїщ на Східному фронті. Її населення зазнавало страшних збитків від руйнувань та спустошень, спричинених воєнними діями, а також брутальністю як російського, то й австрійського командування.

Алі поряд з фізичними втратами війна ще понад погіршила частку українців, які не малі власної держави, що захищала б їхні конкретні інтереси. Величезна кількість українців (у російській армії налічувалося 3,5 млн.українських солдатів й 250 тис. служили в австрійському війську) боролися й вмирали за імперію, що не лише ігнорувала їхні національні інтереси, але й і активно намагалася, як, зокрема Росія знищити їхній національний рух. Найгіршим було б ті, що українців - як учасників боїв із обох сторін - змушували вбивати один одного. Єдиним позитивним аспектом війни було б ті, що вон виснажувала воюючі імперії, створюючи тим самим нові політичні можливості для їхніх пригноблених підданих. Алі ця можливість був ще занадто віддаленою.

Українці Австрії одразу відреагували на вухо воєнних дій. 3 серпня 1914 р., щоб запезпечити українців єдиним про " єднаним представницьким органом, усі укра-їнські партії утворили у Львові Загальну Українську Раду на чолі із авторитетним парламентським діячем Костем Левицьким. Рада закликала всіх українців боротись за конституційну Австрію, їхнього найбільшого друга проти самодержавної Росії. Незабаром Рада висунула ідею створити всеукраїнський військовий загін. На неї відгукнулося понад 28 тис.національно свідомих юнаків, багато із які належали до організацій " Сич " , " Сокіл " . Стурбовані можливістю виникнення великих українських військових загонів, впливові поляки у Відні зробили так, щоб на службу до Українського легіону прийняли лише 2.5 тис.чоловік. Це було б перше військове формування того години. Алі, ледве згуртувавшись, ці організації

були змушені тікати до Відня від наступаючої російської армії, котра на початку вересня прорвала австрійську оборону і окупувала велику частину Східної Галичини. Ця поразка австрійців мала страшні наслідки для українців Галичини. Шукаючи заподій своїх невдач, австро-угорське командування охоче повірило звинуваченням польської адміністрації провінції до того, що такою причиною стала "зрада українців", які нібито таємно симпатизували і допомагали росіянам. У результаті відступаючі габсбурзькі війська, насамперед угорські частини, розпочали кампанію терору проти українського населення. Спочатку русофілів, а згодом й взагалі всіх українців цілими сотнями заарештовували і страчували без суду. Тисячі гнали до Австрії і там кидали до концентраційних таборів.

Незавидна частка спіткала також галицьких українців, які потрапили под російську окупацію. Царський уряд швидко давши зрозуміти, що він не вважає Східну Галичину якимсь новим й тимчасовим завоюванням, називаючи її не інакше, як "давньою російською землею", котра тепер "назавжди возз'єднується із матір'ю-Росією". Генерал-губернатором було б призначено графа Георгія Бобринського, який відразу розпочав загальний наступ на україньський рух, чи "мазепинство", як його називали царські чиновники. Росіяни преслідували українофілів, австрійці піддавали репресіям русофілів, а роздерті ідеологічними суперечками галичани видавали і тихий, й тихий ворогові-все це понад погіршувало і так сумну частку українців.

За наказом царських влади було б закрито усі україньські культурні установи, кооперативні і періодичні видання. Вводилися обмеження на вживання української мови і робилися спроби впровадити до шкіл російську мову. Особливо масивних атак зазнала греко-католицька церква-цей символ західноукраїньської самобутності. До Росії вивозили сотні греко-католицьких священників, а натомість ставили православних попів, що схиляли селян до православ'я. Заарештували і вивезли до Суздаля митрополита Андрія Шептицького, який відмовився рятуватися від росіян утечею. Безстрашна поведінка митрополита протягом усієї війни надихала його земляків й значно

сприяла дальшому зростанню його популярності. Алі не встигли росіяни остаточно здійснити свої плани, як австрійці пішли у контрнаступ й до травня 1915 року відвоювали більшу частину Східної Галичини. Відступаючи царські війська взяли заручниками кілька сотень провідних українських діячів, а також евакуювали тисячі людей, включаючи багатьох русофілів, ролі які в українській політеці тепер прийшов кінець.

Ставлення росіян до галицьких українців, яку відомий російський політик Павло Мілюков розцінив у своєму виступі в Думі як " європейський скандал " , являло собою продовження політики уряду щодо українського руху в Російській імперії. З вибухом війни було б закрито майже усі українські організації та газети.

Тім годиною у Відні, по австрійський бік фронту, у травні 1915 року зібралися українські політичні діячі та відновили свій представницький орган - Загальну Українську Раду. У міру того як війна дедалі виснажувала Австро-Угорщину, чимраз сміливішими ставали вимоги народів імперії, серед них й українців. Так, Загальна Українська Рада оголосила своєю метою незалежність Російської України, котру, как она сподівалася, завоюють австрійці, а також широку автономію для Східної Галичини та Буковини. Проте коли Відень пообіцяв полякам ще більшу уладові в Галичині, Рада на знак протесту саморозпустилася. Надалі західноукраїнські інтереси представляв Український клуб віденського парламенту на чолі із Євгеном Петрушевичем.

Війна негативно вплинула на стан промисловості й сільського господарства України. Вже в Перші місяці війни було б закрито майже 400 промислових підприємств, а 1915-1917 роках - понад 1400. На десятках й сотнях заводів й фабрик обсяг промислового виробництва скоротився на 30-5- й навіть 75 %. Розвалювався транспорт, що викликало загострення продовольчої кризи. Зросли ціни.

У сільському господарстві не вистачало робітників, реманенту, робочої худоби. Посівна площа у 1916 р. скоротилась на 1 млн. 900 тис. Десятин, валовий збір зерна у порівнянні із 1913 р. впавши на 200 млн. пудів.

Внутрішнє становище у воюючих країнах.

Війна вимагала від воюючих держав мобілізації всіх людських, сировинних, матеріальних й продовольчих ресурсів. Чисельність армій двох коаліцій досягла 70 млн. осіб. Для ефективної роботи промисловості і створення військового виробництва у воюючих країнах запроваджувалося державне регулювання економіки, було б створено спеціальні органи військово- економічні управління, чи комітети. Вони здійснювали контролю над джерелами фінансування народного господарства, розподіляли державні замовлення й необхідні для їхні використання сировину і обладнання, визначали обсяги виробництва, види продукції, терміни її виготовлення і ціни.

Урядові комітети із сільського господарства визначали посівні плани, вимагали від селян обов'язкових поставок зернових державі. Для продовольчого забезпечення населення основними товарами вводилися картки.

На 1917 р. найкритичнішим було б становище країн австро- німецького блоку й Росії. Майже половина армій був виведена з ладу, стратегічні резерви закінчувалися, валовий збір зернових скоротився вдвічі, зменшилися розміри посівних площ.

Німеччина опинилась в економічній блокаді. Англія зайняла майже усі колонії. Спроба прорвати блокаду в морській битві поблизу Ютландського півострова 31 травня 1916 року зазнала невдачі.

У країнах піднімалася хвиля антивоєнних виступів, й " громадський світ " змінився соціальним протистоянням. Попри заборону страйків, кількість страйкуючих постійно зростало. Німецькі соціал-демократи 1 травня 1916 року провели в Берліні масову демонстрацію под гаслами " Геть війну! ", " Геть уряд! ". Звичним явищем стало дезертирство, " братання "

солдатів ворожих армій. У урядових кілках визрівали плани мирних переговорів.

Війна справила тяжкий вплив на розвиток господарства Росії. Стан погіршувався й тим, що в період на 1917 рік декілька важливих промислових районів були окуповані противником, в результаті загальні втрати промислового потенціалу склали 20%. Склалася топливно-енергетична кризу в стране. Темпи виробництва в металургії, машинобудуванні не задовольняли потреб фронту. Залізниці також не справлялися із різким зростанням перевезень та експлуатацією населення.

Загальні витрати Росії на війну в березні 1917 року склали суму понад 30 млрд. крб. 1/3 цих витрат становили зарубіжні кредити для Росії. Розпочався процес грошової емісії, що вело до зростанню інфляції. Офіційний курс рубля понизився до 55 коп., а купівна спроможність складала 22 коп. Державний борг Росії за рока війни зріс більше, ніж у 4 рази й складав - 36,2 млрд. крб.

Важким ударом війна стала сільського господарства: скоротились посівні площі более як на 10%, виробництво м " яса й інших продуктів харчування. Усі цело вело до зростанню цін на продукти харчування. Які зросли на 200% порівняно із 1914 роком.

Дані економічного стану країни свідчать про вступ Росії в економічну кризу.

Підсумки першої світової війни.

Перша світова війна стала Європи першим жахливим досвідом сучасного ведення воєнних дій. Вона тривала із серпня 1914 року по листопад 1918 рік й був однією із найкровопролитніших в історії людства - в ній загинуло понад 10 млн. осіб й 20 млн. було б поранено. Жертви серед цивільного населення були майже такими ж. Війна набрала не лише масового, а і тотального характеру. Щоб підтримати величезні армії, що воювали на фронті, цілі суспільства із їхніми економіками впрягалися у колісницю війни. Зростаючі втрати призводили до страшного напруження

сил на фронтах й в тилу, оголювали і поглиблювали фатальні політичні і соціально-економічні вади старих імперських порядків Європи.

У воєнних діях взяв участь 38 держав із населенням понад 1 млрд. осіб. Основні воюючі сторони: на боці Німеччини і Австро-Угорщини виступила Болгарія, створивши Четверний союз; до країн Антанти приєдналися Італія, Португалія, Румунія, Сербія, США, Греція, Японія; війну Німеччині оголосив Китай й 14 держав Латинської Америки. Війна так чи інакше вплинула на положення всіх країн світу, до того числі і на нейтральні. Таким чином весь світ приймав доля в війні. У війну були залучені колонії європейських держав. Під годину війни колонії набули великого значення як постачальники сировини та продовольства. Крім того, сотні тисяч місцевих мешканців цих колоній було б вивезено до Європи для робіт у тилу й були використані як солдати самих важких ділянок фронтів, часто для прикриття європейських військ. Для робіт у тилу Франція використала 200 тис. осіб, вивезених із її колоній. Англія із однієї Індії вивезла із такою ж метою понад 400 тис. осіб. Англія отримала зі своїх заокеанських володінь майже 1 млн. солдатів, Франція - біля 300 тис.

У ході війни була повалена монархія й відбувся більшовицький жовтневий переворот у Росії. Військова і економічна могутність Німеччини був підірвана, й вона на довгий час опинилася в міжнародній ізоляції. Наслідком поразки Австро-Угорщини став розпад однієї із найбільших європейських імперій й утворення на її уламках нових національних держав. Після війни сформувалася нова система міжнародних відносин, відбувся перерозподіл світу.

Лекція 7

Міжнародні відносини 20-30 років ХХ століття

1.ЄВРОПА в 1924 – 1932 роках

2.ЄВРОПА в 1933 – 1939 роках

Після революційних подій 1917-1923 рр. політичне становище на континенті стабілізувалося. Було подолано повоєнну економічну кризу, в деяких країнах почалося стрімке економічне зростання, встановилися

кордони, окреслені новими мирними договорами. До влади прийшли нові політичні сили.

Першими до спокійного життя повернулися країни Північної та Західної Європи. Тут, після проведених реформ, зміцніли демократичні інститути влади, економічний розвиток держав вийшов на новий рівень. До початку 30-х років ці держави прожили без значних потрясінь, якщо не враховувати потужний шахтарський страйк, що охопив Англію в 1926 р.

Значно складніші процеси відбувались у країнах Східної та Південної Європи. На цих теренах розгорнулася гостра боротьба між лівими та правими рухами, що завершилася не на користь демократії. Так в Угорщині встановилася диктатура Хорті, в Іспанії – Прімо де Рівери, в Болгарії – Цанкова. В Італії розпочалася швидка фашизація країни та зміцнення влади Муссоліні, який поставив собі за мету повернути країні велич Римської імперії.

У середині 20-х років авторитарні режими прийшли до влади в Албанії (Зогу), в результаті кризи парламентських республік: у Португалії (Салазар), Польщі (Пілсудський) та Литві (Сметона). Натомість у Греції внаслідок воєнного перевороту в 1924 р. було повалено монархію. Адже провину за поразку у війні з Туреччиною громадськість поклала на короля.

У 1929 р. в результаті загострення національної проблеми в Королівстві СХС король Александр встановив королівську диктатуру, а державу перейменував на Югославію.

Острівцями стабільності в цьому регіоні залишались Австрія та Чехо-Словаччина. Остання у 20-30-ті роки була зразком демократичного розвитку.

Авторитарні режими, що встановилися в країнах Європи в 20-ті роки, зберігали ознаки демократизму (діяли представницькі органи влади, не було масових репресій, існувала видимість багатопартійності, економіка стабільно йшла вгору).

У 1924-1932 рр. Європа не знала і збройних конфліктів, за винятком незначного прикордонного інциденту між Грецією та Болгарією в 1925 р.

Важливим чинником стабілізації міжнародних відносин у Європі стала хвиля дипломатичного визнання СРСР (1924 р.). Проте відносини між Заходом і СРСР були нерівноправними. Радянський Союз намагались усунути від вирішення європейських справ, ізолювати, створивши з країн, що мали з ним спільний кордон, „санітарну зону”. Це спричиняло недовіру й іноді призводило до загострення стосунків. Так, у 1927 р. Англія розірвала дипломатичні відносини з СРСР, що мало не призвело до збройного конфлікту.

Щоб розірвати утворений у 1922 р. радянсько-німецький союз, країни Заходу пішли на поступки Німеччині. У 1924 р. вони прийняли план Дауеса, що полегшив для неї виплату репарацій. У 1925 р. з Руру були виведені франко-бельгійські війська. Того ж року на Локарнській конференції уклали Рейнський гарантійний пакт, що закріплював непорушність кордону між Францією, Бельгією та Німеччиною. У 1926 р. Німеччина стала членом Ліги Націй. А в 1929 р. за планом Юнга їй значно зменшили репараційні виплати.

У 20-х рр. було здійснено значний поступ у розвитку міжнародного права. Вперше на світовому рівні обговорювалася проблема роззброєння. Щоправда, вона була приречена на невдачу, оскільки Версальсько-Вашингтонська система встановила нерівність в озброєнні, тому всі переговори фактично спрямовувалися на закріплення такого становища.

Проте в 1925 р. було підписано Женевську конвенцію про заборону використання хімічної зброї, від якої в роки Першої світової війни постраждало близько 1 млн людей. Також було підписано конвенції про заборону використання варварських систем зброї (розривні кулі тощо) та про права військовополонених. Єдиною європейською державою, що не підписала цих конвенцій, був Радянський Союз.

З ініціативи міністра закордонних справ Франції Бріана і державного секретаря США Келлога в Парижі 27 серпня 1928 р. 15 держав підписали пакт Бріана—Келлога, що передбачав відмову від війни як засобу вирішення міждержавних суперечок.

Згодом до цього пакту приєдналися майже всі європейські держави, в тому числі СРСР.

У вересні 1929 р. Бріан виступив у Лізі Націй із новою політичною ініціативою. Він запропонував створити Єдину Європу («пан-Європу»), тобто об'єднати провідні європейські держави, встановивши між ними «дещо на зразок федеративних зв'язків». Наступного року Бріан запропонував конкретний план створення «Європейського федеративного союзу», згідно з яким європейські країни (крім Туреччини і СРСР) мали поступово ліквідувати митні кордони з метою створення «спільного ринку» і закріпити гарантії миру, прийняті в Локарно. Проект «батька Європи» (таке прізвисько згодом отримав Бріан) критично зустріли Англія, Італія, США та інші держави. Навіть Німеччина, на підтримку якої розраховував Бріан, зажадала попереднього політичного врегулювання в Європі, тобто повної ліквідації Версальської системи. Таким чином, ідея єдиної Європи не знайшла на той час підтримки.

На Нью-Йоркській біржі сталося безпрецедентне падіння котирувань акцій. Цей день увійшов в історію як "чорний вівторок" - його прийнято вважати початком Великої депресії, що переросла у світову кризу.

Усе почалося в четвер, 24 жовтня 1929 року, коли почався панічний розпродаж акцій. Намагаючись позбутися своїх акцій, перш ніж вони з цінних паперів перетворяться у звичайний папір, інвестори продали в той день майже 13 мільйонів акцій. З 24 по 30 жовтня індекс біржі знизився з 381,17 пункту до 258 пунктів; 1932 року падіння досягало і 49 пунктів.

У наступні дні було продано ще близько 30 мільйонів акцій. Мільйони інвесторів було розорено. У цілому за тиждень біржового краху американський ринок втратив у вартості близько 30 мільярдів доларів. Це і як на теперішній час гігантська сума, а з урахуванням тодішньої купівельної спроможності долара була просто астрономічною. Це більше, ніж уряд США витратив за весь час Першої світової війни.

Слідом за інвесторами почали розорятися банки. Вони фінансували купівлю акцій своїми кредитами, а повернути борги не могли. Внаслідок цього підприємства втрачали кредитні лінії і закривалися, звільняючи тисячі людей. До того ж, наприкінці 1930 року почалася банківська паніка. Вкладники почали масове вилучення вкладів, що призвело до хвилі банкрутств банків.

Краху передував біржовий бум середини 1920-х. Мільйони американців купували акції, їх вартість росла і все нові інвестори купували цінні папери, причому найчастіше в кредит. Це призвело до утворення економічного міхура. Біржовий обвал ударив не тільки по рядових інвесторах, але й по багатьох відомих людях. Наприклад, засновник General Motors Вільям Дюран втратив на фондовому ринку 40 мільйонів доларів і виявився жебраком.

Про причини Великої депресії сперечаються досі. Одні економісти вважають, що депресію викликав брак грошової маси, тому що тоді вона була прив'язана до золотого запасу, що завжди обмежений. Інші вчені звинувачують владу в неправильній грошовій політиці, марксистки виняють у всьому сам капіталістичний лад, що викликав чергову кризу надвиробництва.

За перші три роки депресії ВВП США впав на 31%. Рівень безробіття 1932 року збільшився майже до 24%. У Франції криза була тривалою і глибокою і призвела до радикалізації політичного пейзажу країни. У Німеччині свого "дна" криза досягла 1932 року: 68 тисяч підприємств стали банкрутами, банківська система обвалилася, почалася гіперінфляція. Криза в країні допомогла Гітлерові отримати владу.

А от у Великій Британії владі вдалося впоратися з кризою вже 1933 року, серйозних згубних наслідків вона не там не викликала.

У цілому, внаслідок всесвітньої кризи рівень промислового виробництва у світі було відкинуто до рівня початку XX століття, тобто на 30 років назад.

Наприкінці 20-х років економічна криза, що вразила США, швидко перекинулася і на Європу, що порушило стабільність на континенті. Першою постраждала Німеччина, що знаходилась у фінансовій залежності від США. Далі криза поширилась і на інші країни Європи, в останню чергу торкнувшись Франції.

Кожна ідеологічна сила пропонувала свої рецепти подолання кризи. Поволі почав зростати авторитет крайніх сил – комуністів і фашистів, які виступали за радикальний переустрій Європи.

2. ЄВРОПА в 1933 – 1939 роках

Світова економічна криза 1929-1933 рр. загострила міжнародні відносини і викликала загрозу нової війни. На відміну від 1914 р., у 30-ті роки небагато держав бажало воювати. Таке становище робило реальною можливість уникнути війни за умов спільних дій світового співтовариства. Але цього не сталося.

Перше вогнище війни виникло на Далекому Сході. Восени 1931 р. японські війська окупували територію Маньчжурії – важливу в стратегічному й економічному відношенні частину Китаю.

Але Японія не була засуджена як агресор. Ліга Націй лише заявила, що Маньчжурія є невід'ємною частиною Китаю, і не визнала новоствореної держави Маньчжоу-Го на її теренах. У відповідь Японія в 1933 р. демонстративно вийшла з Ліги Націй. Передбачені на цей випадок санкції проти Японії так і не були введені. З'явився перший прецедент безкарності агресії.

У 1935 р. цим прецедентом скористалась Італія. Вона вважала себе обділеною результатами Першої світової війни, тому не приховувала загарбницьких планів, до яких входили і наміри завоювання Ефіопії. У 1935-1936 рр. італійська армія захопила цю африканську країну.

Після приходу до влади Гітлера Німеччина приєдналась до групи агресивних держав. До 1933 р. становище Німеччини у межах Версальської

системи було значно полегшено. Вона перестала сплачувати репарації. На переговорах про роззброєння 1932 р. їй пообіцяли рівноправність в озброєнні. На офіційному рівні навіть обговорювалось питання про повернення Німеччині колоній. Важливим кроком на шляху подальшої ліквідації Версальської системи стало підписання в липні 1933 р. за пропозицією Муссоліні "Пакту згоди і співробітництва" між Англією, Францією, Італією і Німеччиною. Цей пакт передбачав широке співробітництво держав з питань перегляду Версальської системи і юридично закріплював рівноправність Німеччини в галузі озброєнь. Однак ратифікація цього договору зірвалася. Для Гітлера перегляд умов Версальського договору був лише першим кроком на шляху світового панування. Наступним кроком мало стати об'єднання всіх німців у одній державі, а це передбачало приєднання Австрії, населених німцями районів Франції, Бельгії, Чехо-Словаччини, Польщі і Литви. Третім кроком повинно було стати завоювання "життєвого простору" на Сході. Заволодівши сировинними і аграрними ресурсами Східної Європи, Німеччина, на думку Гітлера, зможе перемогти у боротьбі за світове панування.

Таким чином, кожний з визначених Гітлером кроків означав вже не просто перегляд Версальської системи, а шлях до її повної ліквідації і докорінної зміни міжнародних відносин, що склалися. Це був шлях до війни.

Свідченням рішучих намірів Гітлера став вихід Німеччини з Ліги Націй у жовтні 1933 р.

У 1934 р. була здійснена спроба приєднати Австрію. На заваді цьому стала Італія, яка загрожувала прямим воєнним втручанням. Гітлер відступив.

1935 рік став переломним. Після виплати Франції компенсації за вугільні шахти земля Саар у результаті плебісциту відійшла до Німеччини. Та в свою чергу відмовилася від статей Версальського договору, які забороняли їй мати військову авіацію, оголосила про запровадження загальної військової повинності й формування армії з 36 дивізій.

Між Великою Британією і Німеччиною було укладено військово-морську угоду. За цією угодою Німеччині дозволялося збільшити тоннаж флоту у 5,5 разів і будувати підводні човни. Тим самим німецький флот мав стати більшим за французький. Угода була двостороннім порушенням Версальської системи.

Такий поворот подій став турбувати найближчих сусідів Німеччини. Європейська дипломатія почала активно обговорювати ідею створення системи колективної безпеки. У 1934 р. СРСР був прийнятий до Ліги Націй. У травні 1935 р. СРСР і Франція уклали угоду про взаємодопомогу. Аналогічний договір був укладений між СРСР і ЧСР. За договорами сторони були зобов'язані надавати взаємну допомогу. Проте ратифікацію цього договору Франція відкладала, використовуючи сам факт підписання договору, як засіб тиску на Німеччину. Зрозумівши це, Гітлер відважився на рішучі дії: у березні 1936 р. німецькі війська були введені в Рейнську демілітаризовану зону. Ні Англія, ні Франція не застосували передбачені в цьому випадку заходи. А в Німеччині йшла відкрита підготовка до війни.

Таким чином, створена після Першої світової війни недосконала система європейської безпеки припинила існування.

Спільні інтереси Японії, Італії та Німеччини привели їх до зближення. 25 листопада 1936 р. Німеччина й Японія підписали Анतिकомінтернівський пакт, а 6 листопада 1937 р. до нього приєдналась Італія. Утворилась "вісь" Берлін–Рим–Токіо. Сторони зобов'язувались інформувати одна одну про діяльність Комінтерну і вести проти нього спільну боротьбу. На додаток до договору дали обіцянку на випадок війни однієї зі сторін із СРСР не робити нічого, що могло б полегшити становище СРСР.

Німеччина визнала завоювання Італією Ефіопії. У 1936 р. Німеччина й Італія підтримали фашистський заколот в Іспанії, надавши генералові Ф.Франко пряму й опосередковану допомогу, забезпечивши тим перемогу в громадянській війні (1936-1939 рр.).

Складніше розвивалися відносини Німеччини та Японії. Обидві країни знаходилися далеко одна від одної і прагнули зберегти свободу дій у своїй сфері інтересів.

За тих умов мир означав збереження Версальсько-Вашингтонської системи, яка, незважаючи на її недоліки, забезпечувала відносну стабільність і визнавала верховенство права. Ця система містила принцип запобігання міжнародним кризам, передбачаючи колективні дії проти агресора через Лігу націй. Проте колективної відсічі не вийшло, механізм не спрацював.

Причиною цьому стало те, що здатність країн Заходу до спільних дій проти агресора знизилася через загострення взаємного суперництва в пошуках шляхів подолання економічної кризи. До того ж скрутне економічне становище відволікало увагу суспільства і політиків на внутрішні проблеми. Вирішення їх було пріоритетним. Крім того на Заході продовжували вороже ставитися до СРСР і антирадянські випадки Гітлера сприймалися в політичних колах позитивно.

Колективний опір агресорам потребував застосування різноманітних, у тому числі й силових методів. Захист миру в тих умовах вимагав мужності, волі та готовності до певних втрат. Однак сама думка про це для людей, які щойно пережили війну, здавалася недоречною. Громадськість в Англії і Франції була налаштована категорично проти використання сили. Китай, Ефіопія здавалися занадто далекими, щоб вбачати в них загрозу європейській безпеці. Розуміння цілісності і неподільності світу не було притаманним для тодішньої суспільної свідомості. Такі настрої знайшли своє відображення у політиці "умиротворення", яка вела країни до пасивності і зайвої обережності.

Прихід Гітлера до влади не відразу був сприйнятий як знаковий у політиці Німеччини. Тривалий час у ньому вбачали лише сильного національного лідера, який прагне відновити для Німеччини справедливість. Плани нацистів про переділ світу спочатку оцінювалися як данина націоналістичній риторичі і не сприймалися серйозно. Лідери Англії та

Франції не бачили причин для зміни політичного курсу, який активно впроваджувався в 20-х роках і був націлений на поступове послаблення тягаря Версальської системи. Стає зрозумілою відсутність реакції Англії та Франції на дії Німеччини, хоч вони носили відкрито зухвалий характер і порушували один із принципів міжнародного права: договору потрібно дотримуватись.

Нацизм у Німеччині ще не встиг показати своє хижацьке обличчя. Країни Європи не зазнали жахів окупації. Гітлер здавався політиком, з яким можна домовитись.

Особливо слід сказати про позицію США. Криза там прикувала увагу суспільства до внутрішніх проблем. Наростання напруги у світі породило у США прагнення відгородитися від всього в своїй "американській фортеці". Після прийняття у 1935 р. закону про нейтралітет найбагатша країна світу, із значними ресурсами і здатністю впливати на світову політику, неначе випала з неї. Це різко підвищило шанси агресорів.

Антикомуністична риторика Гітлера та його агресивні плани штовхнули СРСР виступити за створення системи колективної безпеки і стримування агресорів. Провідником цього курсу став народний комісар закордонних справ СРСР М.Литвинов. СРСР вдалося зміцнити своє становище. У 1933 р. були встановлені дипломатичні відносини із США, а в 1934 р. СРСР був прийнятий у Лігу Націй як член Ради, що означало визнання його великою державою.

Успіхом на шляху створення системи колективної безпеки стало укладення у 1935 р. радянсько-французького договору про взаємну допомогу. Правда, у ньому були відсутні військові статті, але в будь-якому випадку договір відкривав шлях до спільної боротьби з агресором. Аналогічний договір у 1935 р. був укладений з Чехо-Словаччиною.

Ставлення країн Заходу до створення системи колективної безпеки було прохолодним. Радянсько-французький договір був ратифікований Францією лише через рік. Сумніви викликало насамперед те, що СРСР не має

спільного кордону з Німеччиною і щоб виконати свої зобов'язання, довелося б радянським військам перетинати територію Польщі та Румунії. А ці держави боялися СРСР більше, ніж Німеччини, і категорично відмовлялись пропускати радянські війська. У французів складалося враження, що СРСР хоче втягнути Францію у конфлікт з Німеччиною, а самому залишитись осторонь. Коли на Заході стали відомі наслідки репресій у радянській армії, то військовий союз з СРСР розцінювався як малозначний.

Найбільш активним прихильником політики "умиротворення агресора" був прем'єр-міністр Великої Британії (1937-1940 рр.) Н. Чемберлен. На його думку, небезпека полягала не в агресивних намірах Німеччини, а в недооцінці міжнародної кризи. Він вважав, що Перша світова війна розпочалася тому, що великі держави на певний час втратили контроль над розвитком подій і в результаті місцевий конфлікт переріс у світову війну. Для того, щоб відвернути таку небезпеку, потрібно зберегти контакти з усіма учасниками міжнародного конфлікту і вирішувати існуючі проблеми на основі взаємних поступок.

На ділі Гітлер висував щораз нахабніші претензії. Вони ставали предметами обговорення і все закінчувалося задоволенням територіальних домагань Німеччини.

Кульмінацією політики "умиротворення" став "аншлюс" Австрії і Мюнхенська угода щодо Чехо-Словаччині.

Приєднання Австрії було одним із важливих завдань політики Німеччини. У лютому 1938 р. канцлер Австрії Шушніг підписав із Німеччиною угоду, яка поставила Австрію під контроль Німеччини. 12 березня 1938 р. німецькі війська за підтримки австрійських нацистів окупували Австрію. Ні великі держави, ні Ліга Націй ніяк не прореагували на це. Тільки СРСР висловив протест.

Наступною жертвою нацистської агресії стала Чехо-Словаччина, від якої Німеччина зажадала Судетської області, де проживало 3 млн німців. Але попервах співвідношення сил було не на користь Німеччини. Чехо-

Словаччина мала добре озброєну й підготовлену армію з 45 дивізій і прикордонні оборонні споруди. Німеччина мала 47 недостатньо озброєних дивізій. До того ж уряд СРСР запропонував Чехо-Словаччині відповідно до договору 1935 р. всебічну допомогу.

Виникла міжнародна криза. Для її розв'язання Чемберлен двічі зустрічався з Гітлером. Вони домовилися, що конфлікт буде вирішено в Мюнхені.

Під час мюнхенської зустрічі Гітлер заявив, що Судетська область – остання територіальна вимога Німеччини в Європі. Це, а також англо-французький ультиматум чехо-словацькому уряду про негайну передачу Німеччині територій ЧСР, заселених німцями, розчистили шлях до Мюнхенської угоди. Її було укладено за спиною Чехо-Словаччини главами урядів Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії 29-30 вересня 1938 р.

Наслідком угоди стало відторгнення від ЧСР на користь Німеччини всіх прикордонних районів. ЧСР втратила 20% населення і майже 50% важкої промисловості. Кордон з Німеччиною став проходити в 40 км від Праги.

Мюнхенська угода зобов'язала ЧСР задовольнити претензії Польщі та Угорщини. Польщі була передана Тешинська Силезія, Угорщині – частина Словаччини і Карпатської України. Чехо-Словаччина перетворилася на федеративну державу.

Мюнхенська угода – одна з найбільш ганебних сторінок західної дипломатії. Англія та Франція зрадили Чехо-Словаччину, країну, саме виникнення якої було пов'язане з Версальською системою, одну з небагатьох реальних демократій в Європі. Цинічним було посилення на право націй на самовизначення, на право німців, угорців, поляків об'єднатися зі своєю батьківщиною, тому що в 1919 р. у Парижі це право було принесено в жертву стратегічним антинімецьким і антиугорським інтересам, як у 1938 р. у жертву політиці "умиротворення".

Мюнхенська угода означала перетворення Німеччини на найсильнішу державу Центральної Європи. Всі малі держави цього регіону зрозуміли, що ні Ліга Націй, ні Англія з Францією не можуть гарантувати їхній суверенітет і пішли на зближення з Німеччиною. У цьому розумінні Мюнхенська угода стала стратегічною поразкою Лондона та Парижа, наблизивши початок війни.

Але на той час на Заході результати змови були сприйняті з полегшенням. Чемберлен заявив, повернувшись у Лондон, що він привіз мир цьому поколінню.

Такі думки панували недовго. Вже взимку 1938/1939 рр. лідери Англії і Франції зрозуміли хибність своїх міркувань. Тим часом Гітлер не залишав часу на роздуми. 15 березня 1939 р. німецькі війська окупували Чехію і Моравію, Словаччина була проголошена незалежною, а Угорщина захопила всю Карпатську Україну.

Крім того Англія і Франція визнали уряд Ф.Франко в Іспанії, що відкрило йому шлях до перемоги у громадянській війні.

Далі Німеччина почала домагатися від Польщі згоди на передачу їй Данцига і на побудову через польський коридор екстериторіальної траси, яка б поєднала Німеччину з Пруссією. Німецькі війська вступили у Мемельську область (Клайпеда), яка належала Литві. У квітні 1939 р. Італія захопила Албанію.

Крах політики "умиротворення" став очевидним. У суспільній свідомості стався злам. Від урядів вимагали жорсткості і рішучості у ставленні до Німеччини. Англія і Франція обмінялися нотами про взаємну допомогу на випадок агресії і надали відповідні гарантії державам, які мали спільний кордон із Німеччиною. Почалися приготування до війни.

Виникнення безпосередньої загрози війни вимагало від урядів Великої Британії та Франції зближення з СРСР.

Мюнхен повною мірою показав радянському керівництву неможливість створити систему колективної безпеки. Радянсько-

французький і радянсько-чехословацький договори виявилися простими клаптиками паперу. Для радянського керівництва Мюнхен став сигналом, що його хочуть усунути від участі в європейській політиці.

Незабаром Франція і Німеччина уклали угоду, рівноцінну пакту про ненапад. СРСР розцінив це як спробу Заходу направити агресію Німеччини на Схід.

Поразка СРСР на європейському дипломатичному фронті проходила на тлі загострення відносин із Японією, що вилилось у конфлікт біля озера Хасан у липні 1938 р. На думку радянського керівництва, СРСР опинився перед перспективою агресії зі Сходу і Заходу.

Опинившись у політичній ізоляції та пройнявшись недовірою до Англії та Франції, радянське керівництво починає пошуки шляхів зближення з Німеччиною. Важливою ознакою зміни зовнішньополітичної орієнтації СРСР стала заміна Литвинова на посаді наркома закордонних справ. Новим наркомом став В. Молотов, а це означало, що Сталін особисто береться за керівництво зовнішньою політикою.

Перелом у зовнішній політиці СРСР збігся з початком перегляду політики країн Заходу. СРСР рухався від Англії та Франції до Німеччини, а ті шукали зближення з СРСР.

Лондон і Париж, стурбовані непередбаченим розвитком подій, виступили із заявою про гарантії допомоги низці європейських держав – Польщі, Румунії, Бельгії, Нідерландам, Швейцарії. Гарантії спричинили зміну ситуації в Європі. Німеччина не могла здійснити агресію проти СРСР, не порушивши суверенітету Польщі та Румунії й, відповідно, не ризикуючи опинитись у стані війни з Англією і Францією.

У березні 1939 р. Велика Британія запропонувала СРСР підписати спільно з Францією та Польщею загальну декларацію про взаємодію. У квітні 1939 р. західні держави звернулись до Радянського Союзу з пропозицією дати гарантії Польщі й Румунії.

У відповідь СРСР запропонував пакт про взаємодопомогу між Англією, Францією та СРСР з одночасним наданням гарантій всім прикордонним з СРСР державам. Однак переговори, що почалися у цій справі, виявилися непростими через взаємну недовіру між учасниками і небажання сторін йти на компроміс. Сторонам не вдалося подолати розбіжності в справі про непрямую агресію. Англія і Франція вбачали у радянському формулюванні загрозу для суверенітету сусідніх з ним держав. Адже будь-які зміни у прикордонних з СРСР державах розцінювалися би радянським керівництвом як агресія, що давало йому змогу ввести на їх територію війська. До того ж Англія розглядала ці переговори як засіб тиску на Німеччину і не бажала укладення угоди.

Поряд з політичними переговорами Англія, Франція та СРСР домовилися розпочати переговори військових місій для укладення спільної конвенції. Вони теж виявилися малоефективними.

Формальною перешкодою для підписання конвенції стало небажання Польщі та Румунії пропустити через свою територію радянські війська. Радянське керівництво вивчало питання про зближення з Німеччиною.

У серпні 1939 р. СРСР опинився у центрі світової політики. Його прихильності домагались як Англія з Францією, так і Німеччина. Радянське керівництво постало перед остаточним вибором орієнтира, що мав стати вирішальним для перебігу подій у світі.

На думку Сталіна, союз з Англією та Францією, у кращому випадку, міг принести напружені відносини з Німеччиною, а в гіршому, війну з нею. Союз же з Німеччиною залишав би СРСР осторонь світового конфлікту. Можна було розраховувати на припинення бойових дій з Японією на річці Халхін-Гол (точились із травня до серпня 1939 р. на території Монголії), на яку могла вплинути лише Німеччина, і на територіальні здобутки за рахунок Польщі, Прибалтики, Фінляндії і Румунії.

Німеччина була згодна на це, аби тільки вивести СРСР з гри, розв'язавши собі руки для агресії проти Польщі, що була призначена на 26 серпня, а згодом на 1 вересня.

21 серпня Сталін отримав від Гітлера телеграму, в якій той заявляв, що прагне укладення пакту про ненапад з СРСР і готовий підписати будь-яку додаткову угоду, яка стосується всіх суперечливих питань. Гітлер просив прийняти міністра закордонних справ Німеччини Ріббентропа для підписання відповідних документів.

Того ж дня Сталін дав розпорядження перервати переговори з Англією та Францією. Він спрямував Гітлерові телеграму, в якій висловив сподівання на суттєвий поворот у радянсько-німецьких відносинах, а також погоджувався прийняти Ріббентропа у визначений термін.

Після нетривалих переговорів Ріббентроп і Молотов підписали у Кремлі 23 серпня 1939 р. договір про ненапад і таємний протокол до нього.

У протоколі сторони домовлялися про розмежування "сфер інтересів" у Східній Європі. Німеччина визнавала сферою інтересів СРСР Фінляндію, Латвію, Естонію і Бессарабію. Литва визнавалась сферою інтересів Німеччини. Протокол передбачав розподіл Польщі, лінія якого мала проходити приблизно річками Наревом, Віслою, Сяном.

Підписавши протокол, СРСР фактично опинився серед держав – "підпалювачів війни".

Безпосереднім підсумком підписання цих документів стало те, що німецькі війська вранці 1 вересня 1939 р. здійснили напад на Польщу. 3 вересня Англія та Франція оголосили війну Німеччині. Спалахнула Друга світова війна.

Громадянська війна в Іспанії

У квітні 1931 р. в Іспанії відбулася безкровна революція, в результаті якої було повалено монархію. Але зволікання нової влади в проведенні реформ у край загострило становище в країні. Розгорілося гостре протистояння між лівими та правими політичними силами. У 1933 р. До

влади повернулися праві й повністю згорнули проведення реформ. Баскам відмовили в наданні автономії. Проти противників уряду застосовувалася військова сила.

У 1934 р. проти політики уряду розпочалися масові виступи населення. Каталонія проголосила свою незалежність, в Астурії спалахнуло збройне повстання очолюване анархістами. Через відсутність єдності лівих сил усі ці виступи було придушено.

Не змирившись із поразкою, ліві в січні 1936 р. утворили Народний фронт, який виступив із широкою програмою реформ. У лютому 1936 р. Народний фронт переміг на виборах.

Спираючись на армію, праві сили почали готувати заколот. На чолі змовників стояли Хосе-Антоніо Прімо де Рівера, генерал Санхурно, який безпосередньо готував заколот, і генерал Франко.

Заколот почався 17 липня 1936 р. в Іспанському Марокко. Наступного дня він поширився на інші райони Іспанії. На бік заколотників перейшло 80% складу іспанської армії (з 20 тис. офіцерів на боці республіки залишилося лише 500), але авіація та флот залишилися вірними республіці. У країні почалася громадянська війна. У заколотників одразу виникли проблеми: Прімо де Ріверу заарештували і стратили, Санхурно загинув у авіаційній катастрофі, Франко з марокканськими військами був блокований республіканським флотом у Марокко. Заколотові загрожувала поразка, але на допомогу франкістам прийшли Італія та Німеччина, які на літаках перекинули марокканську армію в Іспанію.

Таким чином внутрішній конфлікт в Іспанії став набирати міжнародного значення, перетворюючись на протистояння фашистських і антифашистських сил.

Франко, який у вересні 1936 р. очолив заколотників, проголосив мету заколоту: створити «тоталітарну державу, соціальний мир і загальне процвітання».

Республіканський уряд сподівався на допомогу з боку Англії, Франції та США. Але керівництво цих держав посилялося на міжнародне право, що забороняло втручання у внутрішні справи інших країн. Вони враховували і свій досвід у Росії, де збройна інтервенція та підтримка антибільшовицьких сил мали зворотний результат.

27 країн підписали угоду про невтручання в іспанські справи. Але Італія та Німеччина не зважали на це й активно постачали зброю франкістам. У жовтні 1936 р. СРСР заявив, що не буде дотримуватись угоди, надішле військових радників республіканцям, постачатиме їм зброю. На захист республіки до Іспанії приїхали за різними оцінками від 35 до 42 тис. людей, які прагнули боротися проти фашизму. З них було утворено інтернаціональні бригади.

У вересні 1936 р. сформувався новий республіканський уряд на чолі з Ларго Кабальєро. На контрольованій ним території провели досить радикальні соціально-економічні реформи. Каталонці та баски отримали автономію. Але політичний режим поступово еволюціонував у бік відходу від демократії, захист якої був головною метою війни. Це частково обумовлювалося воєнним часом; головною причиною стало зростання впливу комуністів, які спиралися на підтримку СРСР. Отже, іспанська демократія припинила існування раніше, ніж загинула Іспанська республіка.

У 1936-1937 рр. основні бойові дії точилися навколо Мадрида, але всі наступи франкістів було відбито. Не допомогла їм і "п'ята колона" (таємні прихильники заколотників) в самій столиці. Після невдалої спроби франкістів захопити Мадрид Німеччина та Італія відкрито почали інтервенцію, ввівши в країну свої війська (німецький легіон «Кондор», італійський Експедиційний корпус, португальські війська тощо, загалом близько 200 тис.). Спроба італійців завдати удару з північного заходу по військах республіканців, які обороняли Мадрид, виявилася невдалою. Під містечком Гвадалахара у березні 1937 р. італійський корпус було розгромлено.

Після цієї поразки франкісти зосередили основні зусилля в Каталонії, намагаючись скористатися конфліктом між троцькістами і комуністами. 3-6 травня 1937 р. троцькісти, підтримані Ларго Кабальєро, здійснили в Барселоні збройний виступ, протестуючи проти політики комуністів. У квітні 1938 р. армія франкістів відрізала Каталонію від решти території республіки. Спроба армії республіканців розірвати блокаду наступом у липні 1938 р. успіху не мала. На початку 1939 р. Війська Франко зайняли Каталонію. Територія, контрольована республіканцями, виявилася відрізаною від Франції.

27 лютого 1939 р. Англія та Франція розірвали дипломатичні відносини з республіканським урядом і визнали уряд Франко. Опинившись у міжнародній ізоляції (СРСР майже припинив постачання зброї, 1938 р. Іспанію покинули інтернаціональні бригади), 6 березня 1939 р. командувач оборони Мадрида полковник Касадо повалив республіканський уряд і вступив у переговори з Франко. Спробу комуністів підняти повстання придушили. На територію, контрольовану республіканцями, вступили франкістські війська. В Іспанії встановилася диктатура генерала Франко (березень 1939 р. — листопад 1975 р.).

Війна дорого обійшлась іспанцям: загинули 1 млн людей, 500 тис. залишили країну, що лежала в руїнах.

США

Перша світова війна не торкнулась Американського континенту. Американська армія взяла участь у бойових діях лише влітку-восени 1918 р. Людські втрати США, порівняно з іншими країнами, були значно меншими: близько 120 тис. убитих і померлих від хвороб та 230 тис. поранених.

Війна збагатила країну. Загальний чистий прибуток монополій протягом 1914-1919 рр. становив 33,6 млрд доларів. Це дало змогу здійснити значні капіталовкладення в американську промисловість, створити нові робочі місця, зменшити безробіття.

Промислове зростання збільшило питому вагу США у світовому промисловому виробництві. До 1920 р. частка Сполучених Штатів складала майже половину світового видобутку кам'яного вугілля, 3/5 виробництва чавуну і сталі, 2/3 видобутої в усьому світі нафти, 85% випуску автомобілів.

Отже, США на той час були економічно наймогутнішою країною світу.

Сполучені Штати значно збільшили експорт капіталу. Головною його формою були військові позики. Загальна їх сума на початку 20-х рр. сягнула 11 млрд доларів. Крім того за роки війни більш ніж удвічі збільшилася сума американських приватних інвестицій за кордоном. Таким чином США перетворилися з боржника на найбільшого у світі кредитора.

Зростання питомої ваги США в міжнародних економічних відносинах створило передумови для активнішого вторгнення Сполучених Штатів у сферу світової політики. Уряд демократичної партії на чолі з президентом Вудро Вільсоном у 1917 р. взяв курс на завоювання "світового лідерства". Після війни під час Паризької мирної конференції В.Вільсон намагався закріпити новий статус США, проте рішення Паризької мирної конференції виявилися не такими, як сподівалася його адміністрація. У самих США наростали ізоляціоністські настрої. Зрештою, зазнавши поразки в дипломатичній грі в Європі, США у 20-30-ті рр. основне вістря своєї геостратегії спрямували на Латинську Америку й Азійсько-Тихоокеанський регіон.

Проте на тлі економічного піднесення 20-х років спостерігалися й деякі тривожні тенденції. Суднобудування, виробництво залізничного обладнання, текстильна та вугільна галузі занепадали. Виробничі потужності в машинобудуванні та металургії не були повністю завантажені. Сільське господарство переживало затяжну кризу. У країні нараховувалося 2-3 млн безробітних. З кожним роком зростав обсяг продажу в кредит, за рахунок майбутніх доходів населення, що свідчило про звуження внутрішнього ринку та загострення проблем збуту.

Це пояснювалося нерівномірністю розподілу національного багатства. Заробітна плата ледь-ледь збільшилася, тоді як прибутки великих підприємців виросли втричі. Багаті стали багатшими. Вони купували дорогі машини, будинки, яхти, але їх було мало і вони не могли замінити масового споживача в умовах бурхливого розвитку масового виробництва.

Нестабільною була і фінансова система. У 20-ті рр. на Нью-Йоркській фондовій біржі — найбільшій у світі — відбувався справжній бум, викликаний небаченим підвищенням курсу акцій. Це залучило на ринок цінних паперів значні фінансові ресурси. Всі прагнули купити акції лише для того, щоб потім їх продати. Коли ж цей спекулятивний бум досяг вищої точки, почалось обвальне падіння акцій, а згодом і криза.

На Нью-Йоркській біржі сталося безпрецедентне падіння котирувань акцій. Цей день увійшов в історію як "чорний вівторок" - його прийнято вважати початком Великої депресії, що переросла у світову кризу.

Усе почалося в четвер, 24 жовтня 1929 року, коли почався панічний розпродаж акцій. Намагаючись позбутися своїх акцій, перш ніж вони з цінних паперів перетворяться у звичайний папір, інвестори продали в той день майже 13 мільйонів акцій. З 24 по 30 жовтня індекс біржі знизився з 381,17 пункту до 258 пунктів; 1932 року падіння досягало і 49 пунктів.

У наступні дні було продано ще близько 30 мільйонів акцій. Мільйони інвесторів було розорено. У цілому за тиждень біржового краху американський ринок втратив у вартості близько 30 мільярдів доларів. Це і як на теперішній час гігантська сума, а з урахуванням тодішньої купівельної спроможності долара була просто астрономічною. Це більше, ніж уряд США витратив за весь час Першої світової війни.

Слідом за інвесторами почали розорятися банки. Вони фінансували купівлю акцій своїми кредитами, а повернути борги не могли. Внаслідок цього підприємства втрачали кредитні лінії і закривалися, звільняючи тисячі людей. До того ж, наприкінці 1930 року почалася банківська паніка.

Вкладники почали масове вилучення вкладів, що призвело до хвилі банкрутств банків.

Краху передував біржовий бум середини 1920-х. Мільйони американців купували акції, їх вартість росла і все нові інвестори купували цінні папери, причому найчастіше в кредит. Це призвело до утворення економічного міхура. Біржовий обвал ударив не тільки по рядових інвесторах, але й по багатьох відомих людях. Наприклад, засновник General Motors Вільям Дюран втратив на фондовому ринку 40 мільйонів доларів і виявився жебраком.

Про причини Великої депресії сперечаються досі. Одні економісти вважають, що депресію викликав брак грошової маси, тому що тоді вона була прив'язана до золотого запасу, що завжди обмежений. Інші вчені звинувачують владу в неправильній грошовій політиці, марксистки виняють у всьому сам капіталістичний лад, що викликав чергову кризу надвиробництва.

За перші три роки депресії ВВП США впав на 31%. Рівень безробіття 1932 року збільшився майже до 24%. У Франції криза була тривалою і глибокою і призвела до радикалізації політичного пейзажу країни. У Німеччині свого "дна" криза досягла 1932 року: 68 тисяч підприємств стали банкрутами, банківська система обвалилася, почалася гіперінфляція. Криза в країні допомогла Гітлерові отримати владу.

А от у Великій Британії владі вдалося впоратися з кризою вже 1933 року, серйозних згубних наслідків вона не там не викликала.

У цілому, внаслідок всесвітньої кризи рівень промислового виробництва у світі було відкинуто до рівня початку ХХ століття, тобто на 30 років назад.

Наприкінці 20-х років економічна криза, що вразила США, швидко перекинулась і на Європу, що порушило стабільність на континенті. Першою постраждала Німеччина, що знаходилась у фінансовій залежності від США. Далі криза поширилась і на інші країни Європи, в останню чергу торкнувшись Франції.

Кожна ідеологічна сила пропонувала свої рецепти подолання кризи. Поволі почав зростати авторитет крайніх сил – комуністів і фашистів, які виступали за радикальний переустрій Європи.

Розгорнувся масовий рух безробітних, які організували два "голодні походи" на Вашингтон. Вони вимагали забезпечення роботою, введення системи соціального страхування і видачі допомоги безробітним, припинення звільнень, збереження заробітків працюючим, визнання права на організацію профспілок. Безробіття вперше в історії сягнуло астрономічної цифри — 17 млн чоловік.

Республіканська адміністрація президента Гувера виявилася безпорадною в цій ситуації.

Спробою виходу з кризи задля пом'якшення соціальної напруженості в суспільстві, що надалі виявилася початком глибоких реформ американського суспільства, стала політика президента Франкліна Рузвельта в 1933-1939 рр. Вона увійшла в історію під назвою "новий курс". Саме завдяки реформам у банківській сфері, сфері трудових відносин, сільського господарства, запровадженню системи державного регулювання економічних і соціальних процесів вдалося вивести США з глибокої кризи.

З кінця 30-х років адміністрація Ф.Рузвельта стала проводити більш активну зовнішню політику. Це було зумовлено тим, що агресивні держави Німеччина, Італія, а особливо, Японія стали загрожувати економічним інтересам США.

Лекція 8

Міжнародні відносини періоду другої світової війни

- 1. Загальна розстановка сил**
- 2.Формування антигітлерівській коаліції і початковий етап співпраці СРСР, США і Великобританії**
- 3.Закінчення війни. Конференція Потсдама 17 липня - 2 серпня 1945 р.**

1.Загальна розстановка сил

Вторгнення армії вермахту на територію Польщі 1 вересня 1939 р. прийнято вважати початком Другої світової війни (1939-1945 рр.), бо услід за цим послідувало офіційне оголошення війни Німеччині з боку Англії і Франції (3 вересня). Дуже швидко "германо-польський конфлікт" переріс у світову війну за участю усіх провідних держав. Правовою основою рішення Парижу і Лондона про вступ у війну були зобов'язання, якими вони були пов'язані з Польщею, : спільні гарантії її незалежності від 31 березня 1939 р., франко-польська конвенція від 19 травня 1939 р. і польсько-британський договір про взаємодопомогу від 25 серпня 1939 р. 5 вересня Вашингтон оголосив про поширення на германо-польський конфлікт закону про нейтралітет 1937 р., що забороняв постачання військового спорядження воюючим країнам. Нейтральну позицію відносно подій прагнули зайняти і малі країни Європи. Таким чином, польські збройні сили залишилися наодинці з перевершуючою армією Німецького рейху. Активна участь Англії і Франції в бойових діях почалася лише весною 1940 р.

У 1939-1941 рр. відбувається остаточне оформлення двох протиборчих блоків. Малі і великі країни примикали до однієї з воюючих сторін або оголошували про свій нейтралітет. Германо-японський "антикомінтернівський пакт", створений в 1936 р. (Італія 1937, Угорщина, Маньчжоу-го, Іспанія 1939 р.) забезпечував деяку політичну підтримку Берліну. Проте Німеччина не завжди була задоволена позицією своїх союзників. Італія вступила у війни лише в квітні 1940 р., Угорщина направила свої збройні сили лише в червні 1941г. Японія залишалася в стороні від активних бойових дій аж до грудня 1941 р. Уряд генерала Франка в Іспанії взагалі офіційно оголосило про свій нейтралітет в європейському конфлікті. Незабаром Німеччину підтримали Болгарія, Румунія, Фінляндія, Словаччина і Хорватія. Дослідники справедливо відмічають специфіку такої "коаліції", у рамках якої Німеччини не вдалося отримати реальної допомоги, і доводилося задовольнятися лише лояльністю союзників. Саме невпевненість Німеччини у своїй міжнародній позиції (незважаючи на

наявність однієї з наймогутніших і досвідченіших армій) примушувало Берлін в ході другої світової війни шукати сепаратні угоди з реальними "гравцями". У червні-серпні велися таємні переговори між Англією і Німеччиною в Лондоні, в 1939 р. полягає договір про ненапад з СРСР, в 1941 р. здійснюється досить дивна "місія" Гесса в Англію, в 1945 р. - секретні переговори з США. Вже тоді чисто військова перевага не могла гарантувати успіху на міжнародній арені. Усвідомлення цього змусило Берлін шукати розуміння з Москвою.

Позиції країн світу у зв'язку з нападом Німеччини на Польщу були такі. Окрім Польщі Німеччина знаходилася у стані війни тільки з двома державами - Британською імперією і Францією, які після дводенних спроб переконати Гітлера (за посередництва Муссоліні) вивести війська з Польщі в один день, 3 вересня 1939 р., оголосили війну Німецькому рейху. Правовою основою рішення Парижу і Лондона були формальні зобов'язання, якими вони були пов'язані з Польщею спільними гарантіями її незалежності від 31 березня 1939 р., франко-польської військової конвенцією від 19 травня 1939 р. і польсько-британським договором про взаємодопомогу від 25 серпня 1939 р. При цьому фактично бойові дії йшли тільки на польській території. На західних межах Німеччини, незважаючи на офіційно оголошений стан її війни з Францією і Великобританією, активних дій жодна із сторін не робила до весни 1940 р.

Сполучені Штати Америки в цей період в цілому прагнули дистанціюватися від європейського конфлікту. 5 вересня 1939 р. американська адміністрація заявила про поширення на германо-польський конфлікт закону про нейтралітет 1937 р., що забороняв постачання військового спорядження воюючим країнам. Хоча до цього часу президент Рузвельт дуже критично відносився до політики Німеччини, в американському істеблішменті існували потужні ізоляціоністські настрої. Крім того, головним потенційним супротивником США в той період

бачилася не Німеччина, а Японія. У зв'язку з цим логічним здавалося спробувати ізолювати Японію, відірвавши її від "антикомінтернівської осі". Поступки Німеччини в Європі багатьом впливовим особам у Вашингтоні малювалися прийнятним способом вирішення цього завдання.

Нейтральну позицію відносно подій прагнули зайняти і малі країни Європи - скандинавські, прибалтійські, балканські, а так само Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швейцарія і Португалія.

Германо-японський "антикомінтернівський пакт" 1936 р., до якого прилучилися в 1937 р., - Італія, а в лютому-березні 1939 р. - Угорщина, Маньчжоу-го і Іспанія, в цілому забезпечував нацистському режиму політичну підтримку з боку цих держав. Але ця підтримка не була автоматичною і беззастережною. Окрім іншого ще і тому, що Польща не була комуністичною країною і формально підстав підтримувати проти неї Німеччину у "антикомінтернівських" держав не було.

Як би то не було, фашистський уряд генерала Франка в Іспанії офіційно заявив про свій нейтралітет в європейському конфлікті. Стан війни між Німеччиною, з одного боку, і Великобританією з Францією, з іншою, також не припускало негайного виступу і інших німецьких союзників проти цих двох держав. І дійсно, Італія вступила у війну тільки в квітні 1940 р., Угорщина підключилася до бойових дій на стороні Німеччини в червні 1941 р.; до грудня 1941 р. поза бойовими діями залишалася і Японія.

Правда, вимальовувалася група держав, яким належало стати союзниками Німеччини в недалекому майбутньому, - Болгарія, Румунія, Фінляндія, Словаччина. Вони дійсно приєдналися до "антикомінтернівського пакту", але тільки в листопаді 1941 р. Тоді ж в нього вступила викросна з окупованої Югославії Хорватія. До пакту - досить символічно - прилучився і контрольований японцями "нанкинское уряд" Ван Цзинвэя в Китаї. Проте і ці країни випробовували у своїй зовнішньополітичній орієнтації постійні коливання між страхом перед Німеччиною, побоюваннями спровокувати напруженість з Радянським Союзом і прагненням уникнути "превентивних"

військових ударів з боку Великобританії і Франції, що активно протидіяли спробам німецької дипломатії сформувати в Центральній і Східній Європі зону свого переважаючого впливу.

Таким чином, в дипломатичному сенсі в перший період світової війни Германію змогла гарантувати собі швидше лояльність союзників, чим їх реальну допомогу.

Тим важливіше Берліну було зміцнити взаєморозуміння з СРСР, державою, можливості якої практично впливати на ситуацію набагато перевищували можливості німецьких союзників, що коливалися і не досить потужних, по "антикомінтернівському пакту". Договір про ненапад з СРСР від 23 серпня 1939 р., ратифікований Верховною Радою СРСР 31 серпня, напередодні початку бойових дій вермахту проти Польщі, фактично означав для Берліна встановлення напівсоюзницьких стосунків і з Радянським Союзом.

2.Формування антигітлерівській коаліції і початковий етап співпраці СРСР, США і Великобританії

Формування антигітлерівської коаліції - одна із складних тим в історії другої світової війни. Створений альянс був дуже специфічним. Стосунки між США, Великобританією і Радянським Союзом в роки другої світової війни - це безперервний і часто безуспішний пошук спільного знаменника для реалізації зовнішньополітичних завдань трьох суверенних держав в боротьбі із загальним ворогом. Кожна з країн діяла виключно заради власних інтересів. Не можна не погодитися з тим, що військова мета була загальною, але ось методи і засоби її досягнення дуже часто і сильно розходилися, оскільки у кожного з учасників коаліції було своє особливе бачення післявоєнного устрою світу. Вивчаючи історію альянсу, слід пам'ятати той факт, що це був військовий союз, що переслідував військові завдання. Загальне відчуття небезпеки зібрало три держави з один блок, але спочатку в нім було видимим декілька рівнів взаємин. Усередині альянсу існував свого роду "малий альянс", який склали США і Англія. Стосунки між

Вашингтоном і Лондоном були настільки близькими і довірчими, наскільки вони були формальними з Москвою. У. Черчіль і Ф.Рузвельт знаходили розуміння один у одного навіть частіше, ніж зі своїми військовими штабами.

Кожен член альянсу, беручи участь у війні, переслідував власні цілі і приймав рішення у рамках існуючої у своїй країні політико-військової системи. Різні дипломатичні і військові традиції, інтереси і ресурси партнерів, пояснюють різні підходи до ведення бойових дій і облаштування післявоєнного світу.

У липні 1941 р. прем'єр-міністр Великобританії У.Черчіль підписав договір з Москвою, спрямований проти фашистської Німеччини. Проте, пішовши на цей крок, Черчіль розраховував в довгостроковій перспективі стримати Сталіна на європейському континенті після поразки Гітлера. Британський прем'єр вважав, що Сталін мав намір продовжувати традиційну експансіоністську політику Москви у напрямі чорноморських проток і Середземного моря, регіон англійських інтересів. Відповідно зі своїми переконаннями, Черчіль наполіг на вторгненні союзницьких сил не в Нормандии (пропозиція Франкліна Рузвельта) а на півдні Європи. Згідно з цим планом, радянська армія не має бути допущена в серці Європи. Успішне настання в Італії і Греції, на думку Черчіля, зупинить просування Червоної армії на захід і не дозволить Сталіну окупувати центральні райони континенту.

Наступ союзників почався в Сицилії і Італії в 1943 р. Відкриття другого фронту сталося в 1944 р., після висадки англо-американських сил в Нормандии. Проте побоювання Черчіля підтвердилися, героїчне і успішне настання радянської армії на східному фронті, привело її на території Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Німеччини і Австрії. Зустріч союзників сталася на річці Ельбі.

У. Черчіль агітував Рузвельта не виводити американські війська з континенту, оскільки це привело б, за словами англійського лідера, до утворення вакууму сили на континенті, вмить заповненому Радянським

Союзом. Однією з найважливіших зовнішньополітичних цілей Лондона була формалізація американської військової присутності в Європі.

До початку війни, Сталін не бачив великих відмінностей в політиці Чемберлена, Рузвельта і Гітлера. Навіть після закінчення другої світової війни лідер СРСР продовжував заперечувати яку-небудь різницю між ліберальною Америкою і фашистською Німеччиною. Для нього обидві країни представляли сторону супротивника, табір імперіалістичних, загарбницьки налагоджених держав. Ідеологічне протистояння зробило помітний вплив на зовнішньополітичний курс Москви. Сталін блискуче провів Радянський Союз через заплутані дипломатичні бої, реалізуючи стратегію, де чітко було видимим три складових: геополітичні інтереси, блеф і дипломатія "розділяй і володарюй".

Одним з успіхів радянської дипломатії справедливо можна рахувати радянсько-японський пакт про нейтралітет 1941 р. В цей час Москва виявилася в умовах жорсткої дипломатичної ізоляції. Стосунки СРСР з Британією і США були гранично натягнутими. Нейтральні держави Європи намагалися "не нервувати" Німеччину і не горіли бажанням втручатися в радянсько-німецькі стосунки, що загострюються. Сталін отримував інформацію про плани Гітлера напасти на Радянський Союз, і хоча він не дозволяв військовим прийняти рішучі дії на межі, але готував країну до вірогідної війни з Німеччиною. Договір з Японією давав таку бажану для Москви можливість уникнути війни на два фронти і сконцентрувати основні зусилля на західних межах. Договір про нейтралітет між Японією і СРСР знаходився в Москві 13 квітня 1941 р. Радянсько-японські домовленості (одночасно була підписана декларація про взаємну повагу і територіальну цілісність і недоторканість кордонів Монголії і Маньчжоу-го) підтверджував статус-кво на Далекому Сході.

Американська зовнішня політика, так само, як і радянська, була надмірно идеологізованою. У 1941 р. Рузвельту вдалося дістати підпис Черчіля під документом, який пізніше став відомий як Атлантична Хартія.

Рузвельт сподівався, що прем'єр-міністр Великобританії щиро розділяє його бачення цілей війни - захищати суверенітет усіх націй і підтримувати свободу мореплавання. Спочатку в Хартії говорилося про формування "загальної системи безпеки", затвердження справедливих принципів світової економіки, гарантії вільного і рівного доступу усім країнам до світових багатств. Таким чином, йшлося про традиційні ліберальні цінності. Тільки після того, як документ був помітно вихолощений, Черчіль поставив свій підпис. Атлантична хартія, хоча і виявила розбіжності між Вашингтоном і Лондоном, сприймалася як невід'ємна ідейна основа антифашистської "малої коаліції".

Ф. Рузвельт настояв на публікації Хартії, щоб показати Радянському Союзу, який тільки що вступив у війну, плани західних країн відносно післявоєнного облаштування світу. Хартія проголошувала заборону на територіальні зміни без згоди народів на ній що проживають, свободу вибору "форми правління" на тій або іншій території. У економічній сфері, країни, що підписали Хартію, проголошували принцип свободи торгівлі і доступу до ресурсів. З юридичної точки зору Хартія нічого не означала, проте вона намічала деякі напрями, по яких США мали намір розвивати свої зовнішньополітичні ініціативи.

1 березня 1944 р. держсекретар Хел видав меморандум "Основи зовнішньої політики США", відомий як "сімнадцять пунктів". Головні ідеї меморандуму коротко зводилися до наступних положень: зовнішня політика повинна служити американським національним інтересам, які після перемоги над фашизмом полягатимуть в підтримці національної безпеки і соціально-економічного благополуччя країни. Ці інтереси можуть бути краще всього реалізовані через міжнародну кооперацію, що у свою чергу передбачає створення нової міжнародної організації, в діяльності якої буде і силовий компонент. Організація, на думку Хела, повинна сприяти рішенню політичних розбіжностей через дискусії, переговори, консультації, створення міжнародного суду, скороченню озброєнь. Передбачалося також, що держави

відмовляться від старих принципів розподілу світу на сфери впливу, підуть на лібералізацію торгівлі, ліквідацію бар'єрів і тарифів, що перешкоджають вільній торгівлі між країнами. Таким чином, Сполучені Штати закликали інші країни, заради реалізації принципів, закладених в Атлантичній хартії, перейняти на себе зобов'язання діяти за єдиними правилами і нормами.

Деякі принципи Атлантичної хартії суперечили політиці Сталіна і викликали настороженість кремля. З особливою недовірою був сприйнятий пункт про відновлення суверенітету для націй, позбавлених його, що неминуче ставило питання про легітимність радянських територіальних надбань 1939-1941 рр. Проте, як і передбачав Сталін, після війни союзники не стали буквально трактувати такі радикальні принципи. 24 вересня 1941 м. Москва приєдналася до Атлантичної хартії.

30 липня 1941 р. в Москву прибув Гарі Гопкінс, довірена особа президента США. Він переділ Сталіну послання Рузвельта, де говорилося про перемогу над Гітлером і гітлеризмом як про найважливішу мету війни. США виражали готовність надати допомогу Москві в найкоротші терміни. Гопкінс отримав саму вичерпну інформацію про готовність СРСР вести війну проти Німеччини до переможного кінця, про що він і повідомив у своєму звіті президента Рузвельта. Місія Гопкінса дала потужний імпульс формуванню антигітлерівської коаліції.

9 серпня після наради біля берегів Ньюфаундленда Черчіля і Рузвельт направили Сталіну послання з обіцянкою надати швидку матеріальну допомогу і пропозицією скликати конференцію в Москві для обговорення цих питань. Сталін, подякувавши союзників, настійно просив про відкриття другого фронту на Балканах або у Франції, що змусило б Гітлера відтягнути частину своїх військ зі східного фронту, де Червона армія вела важкі бої. Проте з боку США і Великобританії послідувала відмова. Війська вермахту нестримно просувалися до Москви. У цих умовах 26 вересня відкрилася Московська конференція, де була досягнута угода про надання щомісячної допомоги СРСР на період до липня 1942 р. Американська і Британська

сторони зобов'язалися поставляти кожен місяць 400 літаків, 500 танків, велику кількість автомобілів, зенітних і протитанкових знарядь, алюміній, нікель, мідь, сталь і інша стратегічна сировина. При цьому глава британської делегації лорд У.Бивербрук, виконуючи доручення прем'єр-міністра, дав зрозуміти Сталіну про неможливість відкриття другого фронту в Західній Європі.

У травні-червні 1942 р. між СРСР, з одного боку, США і Англією - з іншою, були ув'язнені радянсько-англійське і радянсько-американське угоди. За угодою між СРСР і Англією про союз у війні проти гітлерівської Німеччини і про співпрацю після війни від 26 травня 1942 р., сторони узяли на себе зобов'язання "робити один одному військову і іншу допомогу і підтримку всякого роду у війні проти Німеччини і усіх тих держав, які пов'язані з нею в актах агресії в Європі", і не вступати ні в які переговори з урядом Гітлера. Передбачався також розвиток широких політичних і економічних контактів після війни.

Згідно з радянсько-американською угодою, США зобов'язалися забезпечувати Радянський Союз оборонними матеріалами, а СРСР - сприяти зміцненню оборони США. Американські постачання у рамках ленд-лінза надали помітну допомогу радянській армії.

Досягнуті в Лондоні і Вашингтоні В. М. Молотовим угоди стали формальною основою для співпраці між союзниками. При цьому привезене Молотовим комюніке, де констатувалося повне розуміння союзниками в питанні про необхідності відкриття другого фронту в Європі в 1942 г, Сталін трактував як зобов'язання Вашингтона і Лондона дійсно відкрити другий фронт. Проте під час свого візиту в Москву, англійський прем'єр-міністр спробував переконати Сталіна в неможливості відкриття другого фронту в Європі в 1942 г. 8 листопада 1942 р. американські сили висадилися в Північній Африці на узбережжі Марокко, де як і раніше зберігалася загроза британським володінням на Близькому Сході.

3.Закінчення війни. Конференція Потсдама 17 липня - 2 серпня 1945 р.

1 травня Радянська армія узяла Берлін. В ніч з 8 на 9 травня 1945 війна німецький фельдмаршал Кейтель і маршал Г. До.Жуків підписали історичний документ - Акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. За декілька днів до цього аналогічні документи були підписані в штабах британських (4 травня) і американських (7 травня) сил. У Європі війна була закінчена. Радянська армія, всупереч бажанню західних союзників, дійшла до Центральної Армії, звільнивши від фашистів Польщу, Болгарію, Чехословаччину, Угорщину, Австрію, Німеччину (східні землі), Румунію.

Строго дотримуючи дані союзникам зобов'язання, Сталін віддав наказ про початок бойових дій на Далекому Сході. Одна з кращих армій Японії, розташована в Маньчжурії була розгромлена. 2 вересня 1945 р. на борту американського лінкора "Міссурі" в Токійській затоці був підписаний акт про беззастережну капітуляцію Японії. Друга світова війна закінчилася. Багато хто сподівався, що другий урок людство сприйме серйозніше. Проте вже в ході роботи конференцій союзників накопичувалися формальні претензії, які і дали привід розпалюванню нової, вже "холодної війни".

Післявоєнна Європа представляла жалюгідне видовище. Розгромлена Німеччина і Італія втратили самостійність і авторитет на міжнародній арені. Більшість європейських країн були розорені, в багатьох з них за роки окупації були ліквідовані національні державні органи влади - був потрібний час, щоб відновити їх державність. Великобританія, яка була країною переможницею, не мала ресурсів для підтримки імперських амбіцій. Світ стояв на порозі краху колоніальної системи, що провіщало серйозні потрясіння. За підсумками війни утворилися два центри сили - США і Радянський Союз, які починали грати ключову роль у визначенні долі світу. Така ситуація не могла влаштовувати інші країни, але вони були не в силах що-небудь змінити.

Згідно з ялтинськими домовленостями союзники зібралися на конференцію, яка повинна була підвести підсумок війні в Європі. Лідери трьох держав зустрілися в Потсдамі. Конференція проходила з 17 липня по 2 серпня 1945 р. з дводенною перервою на час парламентських виборів в Англії. Делегації очолювалися: радянська - И.В.Сталиным, американська - Г. Трумэном, англійська, - У.Черчілем (після перемоги лейбористів на виборах делегацію очолив До.Этли).

Відносно Німеччини були вироблені єдині принципи, спрямовані на демілітаризацію, денацифікацію і демократизацію країни. Було передбачено повне роззброєння і ліквідацію усієї промисловості Німеччини, яку можна було використовувати для виробництва озброєнь. Заборонялася мілітаристська і нацистська пропаганда.

СРСР, США і Англія домовилися про репарації Німеччини. Радянський Союз отримував в рахунок репарацій промислове устаткування зі своєї зони окупації, а також 25% промислового капітального устаткування із західних зон. США, Англія і інші країни свої репараційні претензії здійснювали за рахунок західних зон окупації і німецьких активів за кордоном. Німецький військово-морський і торговельний флот був розділений порівну між трьома державами. Англія добила затоплення більшої частини німецького підводного флоту.

Дуже важко давалося вирішення територіальних питань. Місто Кенігсберг з прилеглим до нього районом передавалося СРСР, межа між Польщею і Німеччиною встановлювалася по лінії річок Одер і Західна Нейсе, частина Східної Пруссії і місто Данциг відходили Польщі. На конференції було прийнято рішення про переміщення частини німецького населення з Польщі, Чехославакии і Угорщині в Німеччину.

Було вирішено питання про укладення мирних договорів з Італією, Фінляндією, Румунією, Болгарією і Угорщиною. Для підготовки цих договорів засновувалася Рада міністрів закордонних справ (СМИД), який повинен був також зайнятися проблемою колишніх італійських колоній.

При підготовці мирних договорів ряд держав намагалися вирішити свої територіальні проблеми. Так, Греція пред'явила претензії Болгарії, Вашингтон і Лондон запропонували переглянути вже прийняті рішення про кордони між Фінляндією з Радянським Союзом і Угорщину з Румунією. Гостру дискусію викликали питання, пов'язані з межами між Італією і Югославією, у тому числі про долю Трієста, де США прагнули заснувати свою військово-морську базу. Проте, було прийнято рішення про надання Трієсту і прилеглий території статусу вільної території. У 1954 р. ця територія була поділена між Югославією і Італією.

10 лютого 1947 р. в Парижі були підписані мирні договори з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. 15 вересня 1947 р. після ратифікації Радянським Союзом, Сполученими Штатами Америки, Великобританією і Францією вони набули чинності. У історичній літературі є різні оцінки підписаних договорів. Особливо різкій критиці піддавалася позиція Москви, яка, на думку ряду дослідників, заважала ухваленню "справедливих" рішень. У вітчизняній літературі довго панувала інша точка зору. Стверджувалося, що союзники хотіли накласти занадто важкі репараційні виплати на ці країни, що неминуче позначилося б на рівні життя населення. Як би то не було, слід зазначити, що рішення конференції Потсдама і мирні договори з п'ятьма країнами були останніми компромісними угодами колишніх союзників, які працювали на мирний розвиток країн Європи. Після цього почалося протистояння, де головна ставка була зроблена на гонку озброєнь.

Лекція 9

Міжнародні відносини другої половини ХХ століття

1. Зміни у світі в результаті другої світової війни

2. «Холодна війна», її причини. Початок протистояння двох систем.

Друга світова війна різко змінила співвідношення сил на світовій арені. Німеччина, Італія, Японія, які до війни належали до числа великих держав, у результаті військової поразки на деякий час перетворилися на залежні країни,

окуповані іноземними військами. Їхній економічний потенціал був істотно ослаблений. Тимчасово втратила статус великої держави й Франція, що була розгромлена Німеччиною в 1940 р. і протягом чотирьох років перебувала під окупацією німецько-фашистських військ. Великобританія, хоча й завершила війну як одна з трьох великих держав-переможниць, ослабила свої позиції. В економічному й військовому відношенні вона далеко відстала від США й була залежною від американської допомоги.

Сполучені Штати Америки значно зміцнили свої позиції на світовій арені. Американці мали у своєму розпорядженні найчисленнішу і наймогутнішу армію в усьому капіталістичному світі; до 1949 р. вони користувалися монополією на ядерну зброю. США перетворилися на лідера капіталістичного світу, що претендували на світову гегемонію. Іншою найвпливовішою силою у світовій політиці став Радянський Союз, престиж якого в післявоєнному світі зріс небувалою мірою. Виходячи з того, що СРСР зазнав найбільших утрат за часів війни і його внесок у розгром фашизму був вирішальним, радянське керівництво претендувало на провідну роль у вирішенні питань післявоєнного облаштування світу. Отже, почали визначатися контури нової, біполярної структури післявоєнного світу.

Визначилися й сфери впливу «наддержав», що конфронтували між собою. На конференції в Ялті та наступних нарадах представників СРСР, США й Великобританії було досягнуто згоди про роздільну лінію між радянськими й англо-американськими військами, що діяли в Європі. Вона проходила з півночі на південь: від Балтійського моря через Німеччину й Австрію, по кордону Югославії з Італією аж до Адріатичного моря. Територія на схід від цієї лінії (за винятком Греції) звільнялася радянськими військами, на захід від неї — англо-американськими. Аналогічна роздільна лінія — по 38-й паралелі — була проведена й у Кореї. Північну Корею звільняли радянські війська, Південну Корею — американські. Спочатку ці роздільні лінії мислилися як тимчасовий військовий захід, проте незабаром

вони перетворилися на фактичний кордон між радянською й американською сферами впливу.

Важливим фактором світового розвитку стає національно-визвольний рух. До моменту закінчення Другої світової війни він досяг найбільшого розмаху в країнах Південно-Східної Азії. Капітуляція Японії стала сигналом для проголошення незалежності В'єтнаму, Індонезії і Бірми. Рух за незалежність розгорнувся на Філіппінах, в Індії, у Малайї й інших азіатських країнах. Починається розпад колоніальної системи. Радянське керівництво активно підтримувало процес деколонізації, що підірвала позиції європейських союзників США. Політична підтримка й військово-технічна допомога СРСР дозволили китайським комуністам здобути перемогу в громадянській війні й взяти під свій контроль майже всю територію країни. Прихильники Радянського Союзу очолили держави, що виникли на півночі Кореї й на півночі В'єтнаму. Надалі регіональне суперництво між СРСР і США усе більше загострювалося.

Створення ООН

Важливою подією перших післявоєнних років стало створення Організації Об'єднаних Націй (ООН), головним завданням якої було підтримання міжнародного миру й безпеки, розвиток співробітництва між народами й державами.

Відповідно до рішення Ялтинської конференції, Установча конференція ООН відкрилася у **квітні 1945 р.** у Сан-Франциско (США). На неї були запрошені держави, що оголосили війну Німеччині й іншим країнам фашистського блоку. Серед засновників ООН була й Україна.

Конференція ухвалила Статут **ООН**, що зафіксував найважливіші принципи міжнародного права: розвиток дружніх відносин між націями на засадах рівноправності й самовизначення народів, невтручання у внутрішні справи інших держав, розв'язання міжнародних суперечок мирними засобами, утримання від загрози застосування сили.

Відповідно до Статуту керівними органами ООН є **Генеральна Асамблея** — збори всіх членів ООН щорічного скликання, де кожна країна має один голос, і **Рада Безпеки**, що складалася з 5 постійних членів (СРСР, США, Великобританія, Франція і Китай) і 6 непостійних, що обираються Генеральною Асамблеєю. Рада Безпеки набувала права санкцій, блокади й застосування сили проти агресора. Кожний з постійних членів Ради Безпеки мав право вето стосовно будь-якого рішення, що не відповідало його інтересам. Насправді право вето означало, що Рада Безпеки не могла вжити жодних заходів проти дій кого-небудь зі своїх постійних членів.

Були затверджені й інші органи: Секретаріат на чолі з Генеральним секретарем, Міжнародний суд, Рада з опіки та ін. Крім того, при ООН був створений ряд спеціалізованих міжнародних організацій: ЮНЕСКО (Організація з питань освіти, науки й культури), МОП (Міжнародна організація праці), ЮНІСЕФ (Дитячий фонд ООН) та ін. Статут ООН набув чинності **24 жовтня** 1945 р. Цей день щорічно відзначається як день ООН. Штаб-квартира ООН розташовується в Нью-Йорку.

У 1945 р. членами ООН стали 50 держав, що взяли участь у конференції в Сан-Франциско. Країни фашистського блоку спочатку не допускалися до членства в ООН. Потім кількість її членів значно збільшилась і до кінця 50-х років досягла 83.

Мирні договори з колишніми союзниками Німеччини у війні

Одним з найбільш нагальних питань післявоєнного врегулювання було укладання мирних договорів. Оскільки Німеччина не мала уряду, держави-переможниці вирішили в першу чергу укласти мирні договори з європейськими союзниками Німеччини — Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією і Фінляндією.

Проекти цих договорів були підготовлені Радою міністрів закордонних справ п'яти великих держав: СРСР, США, Великобританії, Франції і Китаю. Підготовлені проекти були винесені на розгляд **Паризької мирної конференції**, що проходила з липня по жовтень **1946 р.**

У процесі підготовки договорів, як і під час роботи Паризької конференції, виявилися серйозні суперечності між СРСР, США і Великобританією. Уряд СРСР підтримував створені за його сприяння уряди Румунії, Угорщини і Болгарії, а уряди США і Великобританії вимагали їхньої докорінної реорганізації.

У результаті взаємних поступок все ж таки вдалося досягти домовленостей зі спірних питань, і до кінця 1946 р. робота з підготовки договорів була завершена. **У лютому 1947 р.** у Парижі відбулося **підписання мирних договорів** з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією і Фінляндією.

У преамбулах мирних договорів мова йшла про припинення стану війни з колишніми союзниками Німеччини. Політичні постанови мирних договорів зобов'язували переможені країни надати своїм громадянам усі демократичні свободи, не допускати відродження фашистських організацій, віддати під суд військових злочинців.

Територіальні постанови мирних договорів скасували надбання, здійснені раніше фашистськими агресорами. **Італія** визнала суверенітет Албанії й Ефіопії, втратила свої колонії в Африці. Окуповані італійцями Додеканезькі острови поверталися Греції. Слов'янські землі, за винятком Трієста, передавалися Югославії. Трієст і невелика область, що прилягала до нього, були проголошені вільною територією (в 1954 р. західна частина «вільної території» з м. Трієст відійшла до Італії, східна — до Югославії). **Угорщина** повернула **Румунії** частину Трансільванії. **Фінляндія** повернула СРСР область Петсамо (Печенга) і надала Радянському Союзу територію Порккала-Удд (недалеко від Гельсінкі) в оренду терміном на 50 років для створення там радянської військово-морської бази. Кордони **Болгарії** залишилися незмінними.

Економічні розділи договорів передбачали виплату репарацій жертвам агресії: Радянському Союзу, Албанії, Греції, Югославії, Чехословаччині та Ефіопії.

Сан-Франциський договір з Японією

У Японії, на відміну від Німеччини й Австрії, не існувало різних зон окупації. Окупацію Японських островів здійснювали тільки американські війська. Фактично американці одноосібно контролювали всю діяльність японського уряду. Процес мирного врегулювання з Японією затягся й відбувався вже в умовах розпочатої «холодної війни» і посиленого протистояння двох наддержав — США й СРСР, що незабаром позначилося на результатах цього процесу.

Усупереч союзницьким угодам проект мирного договору з Японією був підготовлений урядами США й Великобританії без участі СРСР, а також Китаю. Для його формального затвердження у вересні **1951 р.** було скликано **мирну конференцію в Сан-Франциско**. У ній взяли участь 52 держави. На конференцію не запросили представників багатьох зацікавлених країн: Китайської Народної Республіки, Корейської Народно-Демократичної Республіки, Монгольської Народної Республіки і Демократичної Республіки В'єтнам. Індія і Бірма відмовилися делегувати своїх представників, оскільки не погоджувались з англо-американським проектом договору.

У ході конференції радянська делегація висунула ряд пропозицій і поправок до договору, у тому числі ті, що стосувалися чіткого визначення приналежності територій, які відійшли від Японії. Але ці пропозиції не були навіть прийняті до розгляду. У відповідь радянська делегація відповідно до інструкцій, отриманих від Й. В. Сталіна, відмовилася підписувати договір і залишила залу засідань конференції. За цим прикладом пішли також делегації Польщі й Чехословаччини. Інші 49 держав підписали мирний договір з Японією.

Згідно з підписаним договором Японія визнала незалежність Кореї, відмовилася від будь-яких претензій на Курильські острови й Південний Сахалін, на острів Тайвань, Пескадорські острови й низку інших територій. Але в договорі не було зазначено, що ці території повертаються Радянському

Союзу й Китаю, як це було передбачено угодами союзних держав воєнного часу.

Як результат — Сан-Франциський договір не вирішив багатьох проблем, які повинен був вирішити. Зокрема, юридично не було припинено стан війни між Японією і Радянським Союзом, Китайською Народною Республікою й деякими іншими азіатськими країнами (тобто не був повністю — у правовому розумінні — відновлений мир). Договір не встановив ніяких обмежень на ремілітаризацію Японії, на її участь у військових блоках. Не було вирішено проблему репарацій: американці оголосили, що Японія є державою-банкрутом, і на цій підставі звільнили її від виплати серйозних репарацій жертвам агресії.

Одночасно з мирним договором у Сан-Франциско був підписаний «договір безпеки» між Японією і США. Цей договір дозволив Сполученим Штатам під приводом «забезпечення безпеки Далекого Сходу» упродовж необмеженого терміну тримати свої війська на японській території.

Нормалізація відносин між Японією і СРСР затяглася. Лише в жовтні 1956 р. була підписана спільна декларація про припинення стану війни й відновлення дипломатичних відносин. Однак через розбіжності з питання про повернення Японії островів Південнокурильської гряди (японці їх називають «північними територіями») мирний договір між Москвою і Токіо й дотепер не підписаний.

Нюрнберзький і Токійський процеси над військовими злочинцями

Відповідно до угод воєнного часу СРСР, США, Англія і Франція заснували Міжнародний військовий трибунал для суду над головними військовими злочинцями. Місцем роботи трибуналу було обране місто Нюрнберг, де раніше проходили з'їзди фашистської партії. **Нюрнберзький судовий процес** почався 20 листопада 1945 р. і тривав до 1 жовтня 1946 р. До суду міжнародного військового трибуналу були притягнуті 24 головні нацистські військові злочинці, що залишилися живими. Їм було пред'явлене обвинувачення в змові проти миру шляхом підготовки й ведення агресивних

війн, у військових злочинах і злочинах проти людяності, що полягали, зокрема, в оберненні на рабів й масовому винищуванні мирного населення. Жоден з підсудних себе винним не визнав. Трибунал присудив 12 обвинувачуваних до страти через повішення, 3 — до довічного ув'язнення, інших — до тюремного ув'язнення строком від 10 до 20 років. Трибунал визнав керівний склад нацистської партії, охоронні й штурмові загопи (СС і СД), гестапо злочинними організаціями. Всупереч особливій думці члена трибуналу від СРСР трибунал не визнав злочинними організаціями уряд, генеральний штаб і вище військове командування Німеччини.

Головні японські військові злочинці також були віддані під суд Міжнародного військового трибуналу, засідання якого проходили в столиці Японії **Токіо** з 3 травня 1946 р. по 12 листопада 1948 р. Токійський трибунал складався з представників 11 держав, що постраждали від японської агресії. Перед судом постали 28 колишніх керівних діячів Японії (у їх складі 4 колишні прем'єр-міністри, 11 міністрів, командувачі армії і флоту). Їм були пред'явлені обвинувачення в підготовці й розв'язанні агресивних війн, порушенні міжнародних договорів, правил і звичаїв ведення війни (зокрема, убивств військовополонених). 7 обвинувачуваних були повішені, інші засуджені на різні строки тюремного ув'язнення.

Нюрнберзький і Токійський процеси над головними військовими злочинцями були першими в історії судовими процесами над організаторами агресивних війн та інших злочинів проти миру й людяності. Їхні вироки, що засуджують агресію, військові злочини, терор проти мирного населення, не тільки покарали головних військових злочинців, але й стали важливим джерелом міжнародного права. Уперше було визнано, що статус голови держави, відомства або армії не звільняє від кримінальної відповідальності.

Чому почалася «холодна війна»?»

Протистояння систем зовні мало мирну, ідеологічну форму

(«холодна війна»), хоча й були зроблені певні «розвідки боєм» - самі значні: з соціалістичною боку - війна в Кореї (1950-1953 рр.), установка ракет з атомними боєголовками на Кубі (1962 р.), війна в Афганістані (1979-1989 рр.), а з капіталістичної - війна у В'єтнамі в 1960-х рр.. Всі вони закінчилися провалом. Суть «холодної війни» полягала в безприкладному змагань з виробництва сучасних озброєнь між західним

(Північноатлантичний договір) та східним (Варшавський договір) військовими союзами.

Гонка нових озброєнь охопила всі роди військ -- сухопутні, повітряні, морські. Головним результатом стало створення, нового типу стратегічної зброї: термоядерних (водневих) бомб (1955 р.), що багаторазово перевищують руйнівну силу атомних зарядів, і їх носіїв - міжконтинентальних балістичних ракет (1957 р. - перший висновок ракетою в космос супутника Землі) - як стаціонарних (в шахтах), так і мобільних (на атомних підводних човнах). У 1961 р. випробування радянської надпотужної водневої бомби на Новій Землі буквально потрясло земну кулю, за яким тричі пробігла сейсмічна хвиля, а «гриб» піднявся в небо на 67 км. Стало остаточно зрозуміло, що ракетно-ядерна війна означає неминучу загибель цивілізації, у ній не може бути переможців і переможених ...

2. «Холодна війна», її причини. Початок протистояння двох систем. ВИТОКИ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ.

Термін "холодна війна" був введений в обіг Черчіллем в ході його виступу в Фултоні (США) 5 березня 1946 року. Вже не являючись лідером своєї країни, Черчілль залишався одним з найвпливовіших політиків світу. У своїй промові він констатував, що Європа виявилася розділеною «залізною завісою», і закликав західну цивілізацію оголосити війну «комунізму».

Чому ж холодна війна почалася тільки після Другої Світової війни? Очевидно, це було продиктоване самим часом, самою епохою. З цієї війни союзники вийшли настільки сильними, а засоби ведення війни стали настільки руйнівними, що стало ясно: з'ясувати відношення колишніми

методами надто велика розкіш. Тим не менше, бажання вапна супротивну сторону у партнерів по коаліції не поменшало. До певної міри ініціатива початку "холодної війни" належить країнам Заходу, для яких міць СРСР, що стала очевидною під час Другої Світової війни, виявилася дуже неприємним сюрпризом.

Отже, «холодна війна» виникла незабаром після закінчення Другої Світової війни, коли союзники прийняли підводити її підсумки. Що ж вони побачили? По-перше, Пів-Європи виявилось в радянській зоні впливу, і там гарячково виникали прорадянські режими. По-друге, виникла потужна хвиля визвольного руху в колоніях проти метрополій. По-третє, мир швидко поляризувався і перетворювався в двополюсний. По-четверте, на світовій арені сформувалися дві наддержави, військово-економічна міць яких давала їм істотну перевагу над іншими. Плюс до всього, інтереси країн Заходу в різноманітних куточках земної кулі починають натрапляти на інтереси СРСР. От цей новий стан миру, що утворилося після Другої Світової війни, швидше інших і усвідомив Черчилль, проголосивши «холодну війну».

СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ БЛОКІВ.

Після закінчення Другої Світової війни країни Західної Європи і США об'єдналися проти СРСР. Радянський Союз же, прагнучи забезпечити себе, створив навколо свого кордону свого роду буфер, оточив себе країнами, в яких по закінченню військових дій сформувалися прорадянські уряди. Таким чином світ був розділений на два табори: капіталістичний і соціалістичний. І в тому, і в іншому були створені так звані системи колективної безпеки - військові блоки. Штати хотіли допомогти Європі піти з господарської післявоєнної розрухи і тим самим запобігти розвитку комунізму, в зв'язку з цим був розроблений план Маршала.

Американські лідери оголосили про свій намір всіляко стримувати поширення комунізму. «Радянський Союз прагне до безмежного поширення своїх сил і своїх доктрин - це являло велику небезпеку для великих принципів свободи і прав людини». У лютому 1947 року президент США

Трумен розгорнув конкретну програму заходів з порятунку Європи від радянської експансії

(«доктрина Трумена»). У «доктрину Трумена» входило створення Альянсу (НАТО), який і утворився в 1949 році - це військово-політичний блок, до якого увійшли США, Англія, Франція, Італія, Канада, Бельгія, Голландія, Португалія, Данія, Норвегія, Ісландія, Люксембург. У 1952 році до НАТО вступили Греція та Туреччина.

Уряд США запропонувало Радянському Союзу та іншим європейським країнам прийняти участь у плані реконструкції та відновлення Європи, проте СРСР і під його натиском інші східноєвропейські держави відмовилися від американського положення.

Керівництво СРСР було стурбовані не об'єднанням зусиль усіх постраждалих від війни країн для швидкого відновлення економіки світу, а створенням своєї власної, незалежної від заходу політико-економічної сфери, центром якої був би Радянський Союз, оточений країнами-сателітами. Ці економіки в найближчі післявоєнні роки все більше підкорялися радянській економіці з тенденцією перетворення на її придаток. Іншим джерелом відновлення та посилення економічної могутності СРСР повинні були послужити репарації, а також промислове обладнання, вивезене Радянським Союзом в якості воєнної здобичі. Але значною частиною обладнання радянська промисловість не могла користуватися через безгосподарність. Найцінніше обладнання перетворювалося на брухт.

Передбачалося нанесення потужного військового удару США по СРСР: намічалось скинути 300 атомних бомб на 100 міст нашої країни. Як свідчать розсекречені документи, американські військові плани ґрунтувалися на наступних положеннях: війна з СРСР - реальність, якщо не вдасться «відкинути» світової соціалізм; СРСР і його союзники не мають досягти рівня США у військовому та економічному відношенні; США повинні бути готові першими використовувати ядерну зброю.

У західній історіографії початок «холодної війни» пов'язують з агресивною післявоєнної політикою Радянського Союзу. Останнім часом прихильники цієї версії з'явилися й у нашій країні. Казка про агресію радянського народу використовувалася на Заході для певного ідеологічного настрою населення.

Виступаючи у Фултоні, Черчілль говорив, що росіяни поважають тільки військову силу і Захід повинен перейти до створення значної переваги військової сили над СРСР. Мова Черчілля успішно камуфлювати той факт, що військова міць Англії та США значно перевершувала радянську. У травні 1955 року - підписаний Варшавський Договір. В нього входили (на час підписання) Албанія (Пізніше (в 1968 р.) вона денонсувала договір), Болгарія, Угорщина, ГДР, Польща, Румунія,

СРСР, ЧССР. Поляризація миру завершилася, і створені коаліції, на чолі зі своїми лідерами, прийняли боротися за вплив в країнах третього світу.

Гонка озброєнь.

Початок її був пов'язаний з атомною зброєю. Як відомо, у 1945 р.

США виявилися єдиною ядерною державою в світі. В ході війни з

Японією вони підірвали атомні бомби над японські міста Хіросіма і Нагасаки. Стратегічне перевагу призвело до того, що американські військові стали будувати різноманітні плани превентивного удару по СРСР.

Але американська монополія на ядерну зброю зберігалася тільки чотири роки. У 1949 р. СРСР провів і випробування своєї першої атомної бомби. Ця подія стала справжнім потрясінням для західного миру і важливою віхою «холодної війни». У ході подальших форсованих розробок в СРСР незабаром була створена ядерна, а потім і термоядерна зброя. Воювати стало дуже небезпечно для всіх, і може призвести до дуже поганими наслідками. Накопичений за роки «холодної війни» ядерний потенціал був величезний, але гігантські запаси згубної зброї користі не приносили, а витрати на їх виробництво і зберігання росли. Якщо раніше говорили «ми вас можемо

знищити, а ви нас - ні», то тепер формулювання змінилася. Стали говорити «ви нас 38 разів знищити можете, а ми вас - 64!» Суперечки безплідні, особливо, враховуючи, що, якби почалася війна, і один з противників застосував би ядерну зброю, дуже скоро нічого не залишилося б не тільки від нього, але і від всієї планети.

Гонка озброєнь зростала стрімкими темпами. Варто було однією з сторін створити будь-яке принципово нову зброю, як її противниця кидала всі сили і ресурси, щоб добитися того ж.

Божевільне змагання торкнулося всіх області військової промисловості.

Змагалися скрізь : в створенні новітніх систем стрілецької зброї (на радянський АКМ США відповідали М-16), в нових конструкціях танків, літаків, кораблів і підводних човнів, але мабуть самим драматичним було змагання в створенні ракетної техніки.

У 1949 році китайські комуністи після багатьох років громадянської війни здобули перемогу. Це не було великою радістю для Сталіна, а на Заході вважали зворотне. Так на кордоні СРСР з'явилася величезна централізована держава з населенням, що перевершує радянське населення втричі. Сталін бажав підкреслити, що Радянський Союз - старший брат Китаю і він «головніший» Мао Цзедуна, і він цього домогся без зусиль. Сталін, під час візиту Мао Цзедуна в Москву в 1950 році, змусив чекати його прийому кілька днів.

Гонка озброєнь, розкол в думках майже з кожного серйозного питання міжнародних відносин, все що підсилюється антиамериканська кампанія в СРСР і відповідна антикомуністична кампанія в США докорінно отруїли атмосферу міжнародних відносин, створили вкрай напружену і небезпечну ситуацію, небезпечну військовими конфліктами.

Прагнення до розширення кордонів Радянського Союзу

На Потсдамській конференції (17 липня - 2 серпня 1945 року)

Сталіну вдалося домогтися встановлення польсько-німецького кордону за Одер - Нейсе і великих репарацій з Німеччини (включаючи і її західну зону).

В Тим часом радянські представники внесли пропозиції про зміну режиму Чорноморських проток (включаючи створення там військово-морських баз), повернення СРСР Карського і Ардаганського округів, які відійшли до Туреччини у 1921 році. Радянський Союз був зацікавлений у зміні режиму управління Сирією, Ліваном, колишніми італійськими колоніями в Африці. А у вересні 1945 року Сталін зажадав підкріпити статус великої держави протекторатом СРСР над Лівією, що викликало великі хвилювання на Заході. Прагнення утвердитися на Близькому Сході СРСР призвело до визнання держави Ізраїль. "Тепер ні одне питання міжнародного життя не має вирішуватися без участі СРСР," - казав Молотов. Лише під жорстким тиском Заходу радянські війська залишили в 1946 році Іран.

Політика СРСР щодо перетворення звільнилися від фашистської окупації держав Східної Європи у своїх сателітів була простою. Компартії цих країн, спираючись на радянські дивізії, які контролювали територію східноєвропейських держав, робили державні перевороти і брали владу в свої руки.

Механізм захоплення влади майже скрізь був однаковий. Протягом трьох-чотирьох років сформувався блок комуністичних країн-сателітів

Східної та Південно-Східної Європи. Виникла світова соціалістична система.

Радянські війська перебували в Центральній, Східній і Південно-Східній Європі, Північно-Східному Китаї, на Курилах і Сахаліні, а також радянські гарнізони стояли у Відні та Берліні.

Лекція 10

Глобалізація світогосподрських зв'язків

- 1. Головні елементи глобальної економіки**
- 2. Сутність світової економічної рівноваги**

3. Ключові глобальні проблеми та шляхи їх подолання

1. Головні елементи глобальної економіки

Процес формування елементів глобальної економіки розвивається одночасно в кількох напрямках. Перший з них пов'язаний зі збутом товарів і послуг на внутрішньому ринку в умовах, з одного боку, значного зростання масштабів виробництва, з іншого – відносного насичення потреб усередині країни саме на товари і послуги національного виробництва. На цій основі виникає постійна потреба в пошуку зовнішніх ринків для реалізації валового продукту у вартісній та натурально-речовій формах. Другий напрям дещо протилежний. Він передбачає широкий вихід на світовий ринок у зв'язку з відсутністю в національному господарстві всієї гами засобів і предметів праці, які б забезпечували безперервність і розширення процесу виробництва.

Глобальна економіка включає в себе такі головні елементи:

- міжнародну науково-технічну сферу;
- систему міжнародного виробництва;
- світовий ринок і міжнародну торгівлю;
- міжнародну валютно-фінансову систему.

Міжнародні науково-технічні відносини найбільш концентровано реалізуються у формуванні світового ринку технологій, «ноу-хау», патентів і ліцензій, інжинірингових та інформаційних послуг. Відповідно до визначальних тенденцій світового економічного розвитку в сучасних умовах різко посилюється значення науково-технічних компонентів господарського зростання як факторів динамізації та якісного вдосконалення виробництва. Так, обсяг наукової діяльності подвоюється приблизно кожні 10–15 років, а кількість науковців, за даними ЮНЕСКО, за останні 50 років зростала майже в 4 рази швидше, ніж загальна чисельність населення, подвоюючись у розвинутих країнах через 7–10 років. Подвоєння кількості заявок на наукові відкриття та винаходи відбувається в середньому кожні 2,5–3 роки.

Згідно з прогнозами, у XXI столітті науково-дослідною роботою буде займатися близько 20 % працездатного населення. На цій основі посилюватимуться процеси інтелектуалізації виробництва і праці, зростатиме ефективність використання всіх ресурсів. Провідні позиції в міжнародному технологічному обміні міцно утримують США, частка яких у продажу ліцензій – майже 2/3 світового обсягу. Слідом ідуть Японія, Велика Британія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург і Швеція.

Останнім часом значну активність у цій сфері виявляють також Австралія, Нова Зеландія, Бразилія, Мексика, Марокко та інші країни. Сфера міжнародного виробництва як елемент глобальної економіки викристалізовується. Нині на основі взаємодії трьох найголовніших процесів: міжнародної спеціалізації та кооперування виробництва, спільної інвестиційної діяльності й спільного підприємництва. Найвиразніше тут проявляється роль ТНК, спільних підприємств, вільних економічних (експортних) зон тощо. Відносини у сфері міжнародного виробництва визначають зміст, динаміку і структуру господарської взаємодії в інших підсистемах світової економіки .

У процесі посилення глобалізації господарського життя органічно поєднуються національні та інтернаціональні форми виробництва. На цій основі розвивається міжнародне (багатонаціональне) виробництво внаслідок взаємодії в єдиному виробничому процесі різноманітних за своїм походженням ресурсів і факторів. Найяскравіше це проявляється в діяльності ТНК, спільних підприємств, при реалізації міжнародних інвестиційних проектів, у межах вільних економічних зон тощо. У цілому на вказані форми міжнародного виробництва тепер припадає від 30 до 50 % матеріального, фінансового й технологічного обороту світової економіки. Функціональною сферою світової економіки, в якій віддзеркалюється рух різноманітних ресурсів, що переміщуються між країнами, регіонами, фірмами та юридичними особами, є міжнародний обіг, світова торгівля. Про зростаюче значення міжнародної торгівлі в сучасному світовому економічному

розвитку свідчать такі дані. У 1900 р. обсяг світової торгівлі щодо світового валового національного продукту (ВНП) становив 12 %, а в середині 80-х років – уже 26 %.

Наведені цифри переконливо свідчать про випереджаюче зростання міжнародної торгівлі порівняно з соціальним продуктом. Розгортаються процеси, пов'язані з поглибленням міжнародного поділу й кооперації праці, глобалізацією господарських зв'язків, посиленням взаємозалежності країн і регіонів світу. Найважливіші тенденції в розвитку міжнародної торгівлі спричинені вирішальним впливом на її динаміку й структуру сучасної науково-технологічної революції, радикальних змін, що відбуваються в системі «наука-техніка-виробництво».

Головна і зрештою довготривала тенденція полягає в тому, що в загальному товарообороті збільшується частка готових промислових виробів при відповідному-зменшенні питомої ваги сировинних товарів. Важливою функціональною складовою економічної структури світу є міжнародна валютно-фінансова система. В умовах карколомного розширення ринкових відносин за рахунок держав Центральної, Південно-Східної Європи та колишнього СРСР роль цієї суто економічної сфери світового господарського життя незмінно посилюється, збільшуються масштаби та обсяги міжнародних фінансово-кредитних операцій, зростає кількість суб'єктів валютно-фінансових відносин, з'являються нові міжнародні та регіональні валютно-кредитні організації. За оцінками, річний обсяг міжнародних фінансових операцій у 10-15 разів перевищує масштаби світової торгівлі, тобто сягає приблизно 150 трлн. дол.

Найхарактернішими ознаками міжнародної валютно-фінансової системи є: наявність «плаваючих» валютних курсів, що функціонують на основі Ямайських угод (1976 р.); диверсифікація ліквідних засобів унаслідок впровадження в обіг міжнародних спеціальних прав запозичення (СПЗ) та євро, підвищення ролі в міжнародних розрахунках валют провідних індустриальних держав (США, Японії, Німеччини, Англії, Франції);

функціонування розгалуженої системи міжнародних фінансових центрів, що забезпечують переміщення фінансових ресурсів у світовому масштабі; створення світової телекомунікаційної мережі (СВІФТ), яка об'єднує міжнародну валютно-фінансову систему в органічну цілісність, надає їй відчутних рис глобального характеру. Світові гроші – головна ланка міжнародної валютної системи.

Вони є логічним продовженням внутрішніх грошей, вищою формою їх функціонального застосування. Міжнародну валютну систему складають два головні грошові блоки: резервні національні валюти та наднаціональні валюти. Головна функція міжнародної валютної системи – ефективне опосередкування платежів за експорт та імпорт між окремими країнами і створення сприятливих умов для розвитку міжнародної системи виробництва й поділу праці.

2 Сутність світової економічної рівноваги

Економічна рівновага – одне з ключових понять, що розкриває закономірності розвитку господарства на макрорівні і в національному, й у світовому масштабі. Концептуальні засади теорії економічної рівноваги були сформульовані в ХІХ – першій половині ХХ ст. у працях західних економістів А. Курно, Л. Вальраса, В. Джевонса, А. Маршалла. Сучасні інтерпретації здійснені теоретиками неокласичного синтезу – американськими авторами Дж. Хіксом і П. Самуельсоном. Найдосконалішим є вчення про часткову і загальну економічну рівновагу (М. Кондратьєв). Член Римського клубу Е. Пестель дав визначення глобальної економічної рівноваги, російський учений О. Богданов ще у 20-ті роки вживав терміни «гранична» рівновага та «рухлива» рівновага. З часів Л. Вальраса в науковий обіг введено поняття «конкурентної» рівноваги, а в наші дні обґрунтовано норму рівноваги, статичну і динамічну рівновагу .

Сутність економічної рівноваги полягає в дотриманні відповідності між матеріально-речовою і вартісною частинами суспільного продукту, між попитом і пропозицією на ринку (товарному, інвестиційному, фінансовому,

ринку праці, послуг, технологічному тощо). Економічна рівновага – це стан господарської системи, якого вона прагне, момент, поодинокий випадок її існування. Глобалізація сучасного економічного розвитку загострює проблеми збереження екологічної рівноваги у природі, рівноваги між головними економічними регіонами світу: Північ – Південь, Схід – Захід тощо. Світова економічна рівновага – багатомірна і багатofакторна система, що формується під впливом сукупності різноспрямованих сил і складається з низки елементів. Вона зазнає дії природно-географічних сил, соціально-політичних, економічних, національних, етнічних, історичних та інших факторів. Світова економічна рівновага має різні форми прояву: матеріально-речову і вартісну, глобальну і регіональну, макро- і мікроекономічну та ін.

Матеріально-речова економічна рівновага – продукт індустріальної цивілізації, її найвищого, сучасного етапу. Вона передбачає дотримання певних пропорцій у світовому масштабі між головними галузями сучасного виробництва: промисловістю і сільським господарством, видобувними й обробними галузями промислового виробництва, між різними видами транспорту, між сферою виробництва та інфраструктурою тощо. На постійні зміни, що відбуваються у сфері матеріального виробництва, спроможний реагувати лише ринок, який своїми зворотними сигналами сприяє дотриманню динамічної матеріально-речової рівноваги світу. Водночас поступове і зростаюче вичерпання головних природних ресурсів індустріального розвитку надзвичайно ускладнює і загострює проблему матеріально-речової економічної рівноваги на початку XXI ст.

Вартісна економічна рівновага характеризується зовнішніми та внутрішніми аспектами. Її зовнішнім проявом є матеріально-речовий склад суспільного продукту чи світового товарообороту. Кореляційний зв'язок між вартісною і матеріально-речовою частинами будь-яких структур забезпечується за допомогою цін, валютних курсів. Внутрішня будова вартісної рівноваги ґрунтується на співвідношенні між головними ліквідними засобами: золотом, міжнародними валютними ресурсами, національними

вільно конвертованими валютами. І зовнішні, і внутрішні аспекти вартісної економічної рівноваги взаємодіють і відтворюються на світових грошовому, фінансовому, валютному, фондовому ринках. Кількісні та якісні параметри вказаних ринків є своєрідними індикаторами, що фіксують стан і головні тенденції розвитку вартісної економічної рівноваги світу. На сучасному етапі її характер зумовлюють такі важливі процеси, як демонетизація золота, зміцнення міжнародних валют (СПЗ, євро), національних валют розвинутих країн.

Глобальна економічна рівновага визначається як такий стан, коли чисельність населення та обсяг капіталу залишаються незмінними, а між силами, що впливають на їхні збільшення або зменшення, підтримується стійкий баланс. Е. Пестель називає такі три головні умови глобальної рівноваги:

- обсяг капіталу і чисельність населення залишаються постійними; темпи народжуваності та смертності однакові, так само як і попит на капітальні вкладення (інвестиції) та амортизація;

- усі початкові й кінцеві значення – народжуваності, смертності, інвестицій та амортизації капіталу – мінімальні;

- рівні, на яких стабілізується капітал та чисельність населення, і співвідношення між цими рівнями встановлює суспільство згідно зі своїми потребами .

Як бачимо, одна з перших спроб визначення глобальної економічної рівноваги стосується національного господарства, в якому держава відповідними економічними та іншими засобами здатна впливати на динаміку та структуру економічного розвитку. У світовому співтоваристві поки що не створено відповідних інституційних структур, які могли б регулювати світову економічну систему. Таким чином, на нинішньому етапі глобальна економічна рівновага світу формується, з одного боку, на основі взаємодії національних господарських комплексів, з іншого – за допомогою імпульсів, які надходять із світового ринку.

Регіональна економічна рівновага найяскравіше проявляється в інтеграційних об'єднаннях. Наприклад, у Європейському Союзі вона втілюється у проведенні єдиної аграрної політики, в реалізації спільних науково-технічних програм, у створенні єдиного валютного союзу тощо. Східноєвропейський регіон характеризується на сучасному етапі серйозними порушеннями економічної рівноваги, розривом господарських зв'язків, що встановлювалися протягом десятків років. Згортання економічних відносин, взаємне скорочення поставок сировини, готових виробів, товарів широкого вжитку болісно позначаються на економічній ситуації в країнах Східної Європи, загострюють кризові явища і в народному господарстві в цілому, і в зовнішньоекономічних комплексах цих держав.

Надзвичайно важливим для міжнародних економічних відносин, системи світогосподарських зв'язків є поняття граничної рівноваги. Як правило, це такий ступінь економічної рівноваги, який передуює кризовим явищам у світовому господарстві. Згідно із «законом найменших», за О. Богдановим, гранична рівновага комплексу (системи) визначається його найслабшою ланкою. Неминуха після досягнення граничної рівноваги криза являє собою не що інше, як перехід до нової рівноваги, з новими параметрами та компонентами.

У літературі здійснено численні спроби формалізувати, тобто математично виразити, економічну рівновагу. Загальна економічна рівновага, як правило, визначається для окремих країн. Але існуюча модель може з деякими застереженнями поширюватися і на світове господарство в цілому. Спрощений математичний вираз світової економічної рівноваги має такий вигляд:

$$\Phi_{\text{кc}} = \sum_{\text{вс}} + \sum_{\text{рз}},$$

де $\Phi_{\text{кc}}$ – фонд кінцевого споживання; $\sum_{\text{вс}}$ – сумарне виробництво світу; $\sum_{\text{рз}}$ – сумарні економічні резерви і запаси.

Наведене рівняння відображає головну мегапропорцію світового господарства: співвідношення між виробництвом і споживанням. Із нього

виводиться низка похідних рівнянь, що характеризують рух інвестиційних і трудових ресурсів, амортизаційні фонди і демографічні зрушення, конкурентну рівновагу тощо.

Пропорції світової економіки уособлюють мільйони і мільярди економічних зв'язків, що здійснюються між її контрагентами за певний проміжок часу. Здебільшого вони проявляються на світовому ринку, в окремих сферах світового господарства, в сукупності міжнародних економічних відносин.

Головними міжнародними пропорціями, які характеризують стан, закономірності та тенденції світового господарства, є співвідношення: між попитом і пропозицією на світовому ринку; між сумою цін товарів і послуг у світовій торгівлі й кількістю міжнародних ліквідних засобів, що опосередковують рух товарних потоків та послуг; між матеріально-речовою і вартісною частинами світового товарообороту; між міжнародним вантажооборотом і потужністю транспортних засобів, що забезпечують ці перевезення, та ін. В окремих сферах світового господарства формуються міжгалузеві й внутрішньогалузеві натуральні чи вартісні пропорції між добувними й обробними галузями промисловості; між харчовою та легкою промисловістю і сільським господарством; між нафтохімічною і нафтодобувною промисловістю; між промисловістю з виробництва мінеральних добрив і сільським господарством тощо.

Нарешті, формуються міжнародні пропорції в окремих підсистемах світогосподарських зв'язків. Так, у науково-технічній сфері підтримується співвідношення між фундаментальними дослідженнями, прикладними розробками і дослідно-конструкторськими роботами, що дістає прояв у співвідношенні форм міжнародної науково-технічної кооперації, патентно-ліцензійної торгівлі та науково-виробничого співробітництва.

У валютно-фінансовій сфері складаються динамічні пропорції між різними валютами, що опосередковують операції на світовому ринку товарів і послуг, на міжнародному фінансовому ринку, ринку інвестицій тощо. У

цілому ж існує об'єктивна пропорція між промисловим, торговельним і позичковим капіталом.

В останні десятиріччя намітилася негативна тенденція відриву фінансового, позичкового капіталу від своєї першооснови – матеріально-речового змісту товарів, послуг і капіталів. Так, із щоденного обсягу валютних угод, що перевищує 1 трлн. 150 млрд. дол., лише 10 % справді опосередковують рух реальних товарів і капіталів. Щорічна різниця між обсягами бруто і нетто міжбанківських операцій становила у 80-ті роки понад 800 млрд. дол. Зростання фіктивного капіталу і спекулятивні дії в цій сфері міжнародного економічного життя значно утруднюють дотримання рівноваги між найважливішими сферами світового господарства, про що свідчать спалахи світової фінансової кризи в Південно-Східній Азії (1997 р.), в Росії та Бразилії (1998 р.)

Передумови економічної єдності формувалися протягом тисячоліть, і тільки тепер, у ХХІ ст. нашої ери, вимальовуються обриси цього синтезу. Генезис економічної єдності світу охоплює три великі, періоди, що відповідають трьом епохам у розвитку людських цивілізацій: аграрній, індустріальній та постіндустріальній (ноосферно-космічній). На нинішньому етапі формується економічний базис єдиної світової цивілізації. Матеріальні підвалини цього всесвітньо-історичного процесу створюються у сфері виробництва, в умовах і формах економічного життя людства. Головною детермінантою зближення економічних форм життя народів і держав є новітні ресурси, що модифікують організаційно-господарські способи функціонування економік різних країн.

Глибинною основою даного процесу виступають зміни у власності на засоби виробництва та глобалізація економічних процесів. У наш час відбувається всебічна соціалізація власності, з одного боку, з іншого – дематеріалізація на базі інформатизації, інтелектуалізації виробництва. І соціалізація, і дематеріалізація, хоч і різною мірою, охоплюють усі країни світу. Здійснюється також поступове структурне зближення національних

господарств за найважливішими загальноекономічними пропорціями, адаптуються їхні галузеві та міжгалузеві структури. Відбувається процес вирівнювання зайнятого населення за структурою його професійно-освітнього складу тощо. Водночас залишається доволі виразним поділ країн світу на центр та периферію. Процес всебічного зближення у сферах виробництва, науково-технологічної діяльності та послуг зумовлений посиленням дії загальноцивілізаційних законів і закономірностей, що охоплюють також сферу політики, ідеології, культури. Глобальний синтез, який поширюється на всю планету, веде до утворення світової економічної спільності, цілісної міжнародної господарської структури.

Серед факторів, що формують економічну єдність світу, треба також відзначити інтернаціоналізацію виробництва й обігу, міжнародну господарську інтеграцію, науково-технічну революцію, необхідність спільного вирішення глобальних проблем людства тощо. Поглиблення інтернаціоналізації сучасного господарства. Інтернаціоналізація господарського життя почалася за доби великого машинного виробництва. Вона означає не що інше, як поступовий вихід виробництва за межі окремої країни та формування його міжнаціональних форм у рамках світового господарства.

Можна виділити три головні етапи розвитку інтернаціоналізації господарського життя. На першому етапі (приблизно кінець XVIII – кінець XIX ст.) інтернаціоналізація виробництва ґрунтувалася переважно на взаємодії національних господарств завдяки простій кооперації. Головним каналом взаємного «обміну речовин» були найпростіші форми міжнародних економічних зв'язків, і передусім зовнішня торгівля. Інтернаціоналізація виробництва й обігу стала однією з найголовніших передумов формування світового господарства. Між цими двома світогосподарськими процесами існує діалектичний взаємозв'язок. На другому етапі (кінець XIX – середина XX ст.) інтернаціоналізація виробництва переходить в іншу стадію, що пов'язана з розвитком складної кооперації.

Характерна ознака складної кооперації полягає в тому, що вона ґрунтується на міжнародному поділі праці (МПП). МПП стає визначальним фактором поглиблення інтернаціоналізації господарського життя та формування світового господарства. У цей час розвиваються всі його головні форми: загальний, частковий та одиничний поділ праці. На третьому (нинішньому) етапі, що розпочався із середини нашого століття, інтернаціоналізація виробництва набуває комплексного характеру, тобто охоплює усі підсистеми господарства. Таким чином, вона поширюється практично на всі країни світу, всі галузі виробничої та невиробничої сфер.

Саме завдяки інтернаціоналізації здійснюються головні умови збалансованого економічного розвитку: реалізація в матеріально-речовій та вартісній формах усіх частин валового національного продукту, піднесення якості людського розвитку тощо. Вузькість внутрішніх ринків, нестача ресурсів сировини, палива, засобів виробництва компенсуються широкою участю країн у світогосподарських процесах на основі розширення і поглиблення інтернаціоналізації виробництва й обігу .

Інтернаціоналізація об'єднує структурні елементи і суб'єкти світового господарства в єдине ціле. Тому вона є одним із системоутворювальних факторів світового господарства. З поглибленням процесу інтернаціоналізації виробництва посилюється єдність світового господарства, зростає його органічна цілісність. Використовуються різні показники, що визначають якісні та кількісні аспекти інтернаціоналізації господарського життя. Серед них рівень міжнародної спеціалізації та кооперування виробництва, обсяги міжнародної інвестиційної діяльності, обороту фінансового капіталу, спільної підприємницької діяльності, міграції робочої сили тощо.

Однією з основних ознак сучасного розвитку світового господарства є розгортання процесів глобалізації, які справляють суттєвий вплив на систему міжнародних економічних відносин, трансформують напрями і визначають тенденції розвитку національних економік.

Під глобалізацією світового господарства розуміють процес посилення взаємозв'язку національних економік країн світу, що знаходить своє вираження в утворенні світового ринку товарів і послуг, фінансів; становленні глобального інформаційного простору, перетворенні знання в основний елемент суспільного багатства, виході бізнесу за національні кордони через формування ТНК, впровадженні і домінуванні в повсякденній практиці міжнародних відносин і внутрішньополітичного життя народів принципово нових і універсальних ліберально-демократичних цінностей тощо .

В середині ХХ ст. фактично була завершена розробка засад аналізу і прогнозування основних процесів соціального розвитку регіонального рівня. Футурологічна література цього періоду стимулювала розвиток системного мислення та системного підходу до розгляду процесів глобального і регіонального рівнів.

Якщо в перших глобальних моделях Дж. Форестера (1971) і Медуза зі співавторами (1972), заснованих на спрощенні екстраполяції п'яти параметрів розвитку сучасного світу – росту народонаселення, прискорення індустріалізації, погіршення рівня харчування, вичерпання природних ресурсів і забруднення навколишнього середовища основна увага надається фізичним, демографічним і екологічним чинникам розвитку, а соціально-політичні, культурні і навіть науково-технічні чинники практично ігнорувалися, то для наступних розробок був характерний набагато об'єктивніший підхід до опису глобальних і регіональних процесів.

Вже в другій доповіді Римського Клубу «Людство біля поворотного пункту» (1974) її автори М. Месарович і Е. Пестель зробили спробу врахування специфіки соціально-політичного розвитку різних регіонів. У зв'язку з цим світ було поділено умовно на 10 регіонів. Ієрархічна система моделей складається з 3-х рівнів: причинного, організаційного та рівня формування норм, цінностей і цілей суспільства. Підхід Месаровича і Пестеля виявився дуже продуктивним і був покладений в основу значної

кількості інших моделей і розробок, зокрема моделі, спрямованої на дослідження проблем урбанізації Мехіко, моделі «Китай-2000» і модельного комплексу «Форкаст».

Багаторівнева ієрархічна структуризація моделі відтворення світу як сукупності взаємопов'язаних регіонів, а головне, введення факторів управління за рахунок перебирання альтернативних сценаріїв розвитку надійно увійшли до методичного арсеналу розробників моделей і стратегій глобального і регіонального розвитку і використовувалися, зокрема, при розробці великого класу економетричних і макроекономічних моделей останніх десятиліть. Серед них слід назвати моделі ООН В. Леонтьєва «майбутнє світової економіки», Л. Клейна «УОРТОН», моделі японського центру економічних досліджень, моделі ЮНКТАД та інші, Департаменту ООН з міжнародних, економічних і соціальних питань, періодичні моделі ОЕСР, «Чейз Манхеттен Бенк», Світового банку тощо.

Сьогодні ці моделі і розробки є важливим інструментом аналізу і формування регіональної і світової політики не тільки в галузі економічних, але й більш широких міжнародних питань. Проте саме успіхи в розробці досить адекватних моделей економічних і екологічних процесів зробили цілком очевидним штучність і безпорадність спроб формалізації політичних і соціальних процесів.

Цілком об'єктивним є виникнення та формування в останнє десятиліття минулого століття нової галузі наукового знання, яка отримала назву «глобалістика». Вона намагається систематизувати і узагальнено представити сукупність досліджень з даної проблематики.

На думку А. Неклесса, в сучасному глобальному світі формуються світова конструкція – мета інфраструктура – в якій»перерозподіляється увесь сукупний світовий дохід між гео економічними персонажами, тісно пов'язаними різними видами господарської діяльності. На засадах останнього класу технологій формується домінуюча глобальна інфраструктура, сприйнятлива для певного класу економічних суб'єктів і

набагато менш дружня по відношенню до інших. Інфраструктура, сутність якої не виробництво, а розподіл і перерозподіл ресурсів, доходів, прибутку. Такий перерозподіл зорієнтований на країни півночі ... є своєрідним глобальним податком на економічну діяльність».

На думку М. Кастельса, «архітектура глобальної економіки відображає асиметрично взаємозалежний світ, що організований навколо трьох головних економічних регіонів і все більше поляризується по осі протистояння між продуктивними, процвітаючими, багатими інформацією галузями і галузями знедоленими, економічно і соціально знеціненими». Глобалізація набуває різного значення залежно від того, чи йдеться про окрему компанію, галузь, країну, чи про світове господарство. Для окремої компанії глобалізація визначається тим, наскільки компанія розширила географію надходження своїх доходів і в яких масштабах і пропорціях розподілила свої активи у різних країнах, а також тим, наскільки вона залучена до експорту капіталу, товарів та ноу-хау через структури, що їй належать.

Причини формування глобалізаційних процесів:

- процес інтернаціоналізації, який приводить до поглиблення співробітництва між країнами та посилення їх взаємозалежності;

- науково-технічний прогрес: поява інформаційних технологій, які корінним чином змінюють всю систему соціально-економічних відносин, переносять на якісно новий технічний рівень організаційно-економічні відносини, транспортні та комунікаційні зв'язки (зниження витрат на трансакції);

- загострення проблем, що є загальними для всіх людей і країн світу та є важливими з точки зору збереження та розвитку людської цивілізації.

Основні ознаки процесу глобалізації:

- взаємозалежність національних економік та їхнє взаємопроникнення, формування міжнародних виробничих комплексів поза національними кордонами;

- фінансова глобалізація – зростаюча фінансова єдність та взаємозалежність фінансово-економічних систем країн світу;
- послаблення можливостей національних держав щодо формування незалежної економічної політики;
- розширення масштабів обміну та інтенсифікація процесів руху товарів, капіталів, трудових ресурсів;
- створення інституцій міждержавного, міжнародного регулювання глобальних проблем;
- тяжіння світової економіки до єдиних стандартів, цінностей, принципів функціонування .

На рівні галузі глобалізація визначається тим, наскільки конкурентоспроможність компанії всередині галузі в даній країні взаємопов'язана з її конкурентоспроможністю в іншій країні. Чим більше глобалізована галузь промисловості, тим більше переваг отримує компанія від внесеної технології, виробничого процесу, фабричної марки. Глобалізовані галузі промисловості мають тенденцію домінувати на кожному ринку одним і тим самим набором глобальних компаній, які координують між собою стратегічні дії в усіх країнах своєї активності.

Глобалізація на рівні окремої країни характеризується ступенем взаємозв'язку її економіки зі світовою економікою в цілому. Незважаючи на зростання глобалізації світової економіки, не всі країни в однаковій мірі інтегровані до неї. Існують декілька головних показників, що визначають ступінь інтегрованості економік різних держав у глобальну економіку, серед яких:

- співвідношення зовнішньоторговельного обороту і ВВП;
- прямі іноземні інвестиції (ПІІ), які спрямовуються в економіку країни і з країни, та потік платежів роялті в країну та з країни, що пов'язані з переданням технології .

Глобалізація на світовому рівні визначається економічними взаємозв'язками між країнами, який зростає та відбивається на зустрічних потоках товарів, послуг, капіталу та ноу-хау, що постійно збільшуються.

Основною рисою процесу глобалізації є формування глобально функціонуючого виробничого процесу, серцевиною якого є сформовані інтернаціоналізовані відтворювальні цикли – ядра, які виступають своєрідним локомотивом світового господарства. В межах цих циклів формується світовий дохід, перерозподіл якого є головним стратегічним орієнтиром і основою зовнішньої політики будь-якої держави.

У сучасному світі глобалізація справляє домінуючий вплив на розвиток будь-якої держави. З одного боку, через розповсюдження інновацій у сфері технологій і менеджменту, активний обмін товарами, послугами, інвестиціями вона сприяє підвищенню ефективності функціонування національних економік, а з іншого – посилює нерівномірність, асинхронність та диспропорційність розвитку.

Глобалізація тісно пов'язана з регіоналізацією світового господарства. З одного боку, це дві суперечливі, різнонаправлені за характером дії та практичними наслідками тенденції, а з іншого – консолідація глобального ринку посилюється діяльністю потужних регіональних коаліцій країн, які, маючи, перш за все, спільні економічні інтереси, об'єднують свої зусилля з метою забезпечення найбільш сприятливих умов для реалізації міжнародного співробітництва в регіональному масштабі, що дозволяє їм досягати мультиплікативного ефекту від співробітництва з іншими членами угруповання та ефективно реалізовувати на міжнародній арені широкий спектр стратегічних інтересів. Найбільш інтенсивна господарська взаємодія спостерігається в межах таких потужних інтеграційних угруповань, як: ЄС, НАФТА, АТЕС, АСЕАН, МЕРКОСУР. Так, на долю НАФТА, ЄС і АТЕС приходить приблизно 80% світового ВВП, 82% всіх державних бюджетів країн світу і 85% експорту.

Регіоналізація виступає своєрідним проявом і формою реалізації глобалізації, загострюючи суперечності глобального розвитку. З одного боку, зняття бар'єрів у рухові товарів, послуг, капіталів, робочої сили в межах інтеграційних об'єднань виступає каталізатором зростання міжнародного співробітництва у глобальному масштабі. А з іншого боку, позитивний ефект від впровадження подібної лібералізації обмежується спільними кордонами регіонального інтеграційного об'єднання та супроводжується введенням обмежувальних заходів у відносинах з країнами, які не є членами даного регіонального інтеграційного угруповання. Регіональна інтеграція розвивається на сучасному етапі більш динамічно, ніж процеси глобальної інтеграції.

Але й слід наголосити на суперечностях процесу глобалізації. Глобалізація – це об'єктивний процес планетарного масштабу, який має як прогресивні наслідки, так і негативні. Глобалізація економіки – це не лише вигоди від зростання участі країни в світових економічних процесах, але й висока ймовірність втрат, зростання ризиків. Глобалізація передбачає, що країни стають не просто взаємозалежними з причини формування системи міжнародного інтегрованого виробництва, зростання обсягів світової торгівлі та потоків іноземних інвестицій, інтенсифікації руху технологічних нововведень тощо, але й більш вразливими щодо негативного впливу світогосподарських зв'язків. Світова практика доводить, що вигреш від глобалізації розподіляється далеко не рівномірно між країнами та суб'єктами економічної діяльності.

Отже, до позитивних аспектів глобалізації ми можемо віднести:

- поширення нових інформаційних технологій та пов'язаних з ними переваг (скорочення часу і витрат на трансакції, поліпшення умов праці та життя); перехід на ресурсозаощаджуючі технології;
- посилення уваги до важливих проблем людства та інші.

Однак, до негативних наслідків глобалізації відносяться:

- посилення нерівномірності розвитку країн світу;

- нав'язування сильними країнами своєї волі,
- нераціональної структури господарства, політичної та економічної залежності.

Саме тому, глобалізація як суперечливий процес, потребує регулювання на національному та міждержавному рівнях.

Кожна країна виробляє та реалізує свою власну економічну модель, в якій комбінуються елементи різних підходів до економічного зростання.

У структурному відношенні економічний розвиток будь-якої країни визначається наявністю та якістю чинників виробництва (праця, земля, капітал, підприємливість) і методами й технологіями їх використання (інакше кажучи, економічною політикою в широкому розумінні цього поняття). Сама по собі економічна політика виробляється та реалізується під впливом зовнішнього й внутрішнього економічного середовища, в якому функціонує національне господарство.

Діалектика цивілізаційного поступу свідчить, що визначальним фактором, домінантою певної світової цивілізації є спосіб виробництва матеріальних благ. Протягом кількох тисячоліть, починаючи приблизно з IV-III тис. до н. е., від часів неолітичної революції, аграрна економіка становила ядро цивілізації. Останні 500 років промислова структура почала визначати закономірності й тенденції розвитку всесвітньо-історичного процесу. На рубежі II і III тисячоліть нинішньої доби дедалі виразніше проявляються обриси нової, ноосферно-космічної цивілізації. Головні її ознаки, як і передбачав В. І. Вернадський, полягають передусім у широкій інтелектуалізації виробництва, пріоритетному розвитку науки, складної розумової праці.

Людина, її творчий потенціал поступово, але неухильно починають посідати домінуючі позиції в усіх виробничо-економічних структурах, перетворюючись із знаряддя праці, об'єкта власності феодала, додатка до машини на головну постать у суспільному житті. Тисячоліттями роздвоєна особистість внаслідок відчуження більшості населення від власності, влади,

культури поступово набуває рис цілісної людини. Вільно розпоряджаючись своєю робочою силою, беручи участь у розподілі власності й результатів своєї праці, сучасна людина спроможна досягти більшого ступеня економічної свободи як передумови своєї автономізації та індивідуалізації. Очевидно, у глобальному масштабі йдеться про перехід в економіці від соціального начала, яке домінувало в останні століття, до особистого, духовного.

Якісна специфіка економіки періоду зародження і становлення ноосферно-космічної цивілізації полягає, з одного боку, у вирішальній ролі людського розуму у формуванні й відтворенні головних умов життя суспільства, з іншого - в утилізації людиною космічного простору. Розкріпачення інтелектуального потенціалу людини, прийдешня психологічна революція будуть визначати інтенсивні шляхи становлення нової цивілізації. Освоєння людиною навколосемного простору, інших планет сонячної системи можна вважати екстенсивними напрямками формування суспільно-економічних структур XXI ст. Індустріальна цивілізація виникла на хвилі великих географічних відкриттів на основі розширення «економічного поля» за рахунок залучення до господарського обороту нових земель і територій, а цивілізація XXI ст. отримує могутній поштовх внаслідок космізації і виробництва, і мислення.

Перехідний характер епохи детермінує трансформацію індустріальної цивілізації у ноосферно-космічну й виникнення у зв'язку з цим опосередковуючих ланок. Такою проміжною формою стає інформаційна модель розвитку, яка є продуктом індустріальної епохи та важливою передумовою формування нової цивілізації III тисячоліття.

Ноосферно-космічна цивілізація покликана не лише вирішити найгостріші проблеми і суперечності попередньої епохи, а й накреслити шляхи подальшого розвитку людства. Відомі способи виробництва, соціальні і технологічні детермінанти наприкінці другого тисячоліття втрачають колишню однозначність і жорстку послідовність. Історичний процес значно

збагатився й ускладнився, став набувати нових відтінків і граней. Революційні перетворення поступаються місцем еволюційним, реформістським шляхам пристосування суспільно-економічних форм до реалій життя.

Під впливом радикальних змін у сфері економіки, політики, виробництва, торгівлі, фінансів, транспорту, культури, інформації та комунікації на межі двох тисячоліть інтернаціоналізація господарства перейшла на якісно новий етап – глобалізацію всіх сфер суспільного життя в планетарному масштабі. На початку ХХІ ст. глобальні процеси значно прискорилися і не тільки впливають прямо або опосередковано на економічний, соціальний і політичний розвиток усіх країн світу, а й визначають історичні долі багатьох держав на всіх континентах. У цьому контексті вивчення сутності та наслідків глобалізації економічної діяльності набуває особливо актуального значення. Для того щоб в умовах посилення взаємозалежності інтернаціонального і національного ефективно діяти локально, треба передусім навчитися мислити глобально.

3. Ключові глобальні проблеми та шляхи їх подолання

ЕКОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА.

Однією із найнебезпечніших глобальних проблем, які більшість вчених ставлять на перше місце, є екологічна проблема. Нестримне зростання виробництва, наслідки науково-технічного прогресу і нерозумного природокористування ставлять світ перед реальною загрозою глобальної екологічної катастрофи. Назвемо лише деякі дані, які характеризують трагізм екологічного стану планетарних систем.

Різка погіршення повітряного басейну планети. За даними ООН в атмосферу щорічно викидається 15 млрд. тонн двооксиду вуглецю, 150 млн. тонн двооксиду сірки, 100 тис. тонн токсичних хімікатів, 10 тис. тонн ртуті. Циркуляція в повітрі цих та інших речовин призводить до його мутагенного забруднення. Так, якщо у 1936–1960 рр. у світі було зареєстровано 4%

народжених з цієї причини неповноцінних дітей, то у 1990 р. – близько 13%. Нині ця цифра стала набагато більшою.

Дедалі гострішою стає *проблема “водного голоду”*. Запаси води на землі значні, але понад 96% її – це солоні води океану. З усіх запасів прісної води 70% сконцентровані в льодовиках Антарктиди, Гренландії та на гірських вершинах, ще 30% становлять підземні води. На річки й озера припадає лише 0,02% всієї гідросфери. Якщо загальне споживання води у минулому столітті зросло в 7 разів, то на промислові потреби – в 21 раз.

Велику загрозу становлять *кислотні дощі*, які утворюються внаслідок взаємодії атмосферної вологи з продуктами неповного згорання палива на ТЕЦ, промислових підприємствах, в автомобільних двигунах. Сірчана й азотна кислоти у вигляді дрібних краплин переносяться на величезні відстані і випадають кислотними дощами. Наслідки цього надзвичайно тяжкі: гинуть ліси, комахи, тварини, руйнуються будівлі, виводяться із сівозміни ґрунти.

Серйозну небезпеку становлять *зміни енергетичного балансу планети*. Концентрація вуглекислого газу в атмосфері за останні півстоліття зросла на 20%, внаслідок чого він повністю оперезав земну кулю. Виникла реальна загроза зміни клімату із підвищенням температури, що може призвести до танення полярних льодовиків і затоплення значних прибережних масивів.

ПРОБЛЕМА ВІЙНИ І МИРУ.

Однією з ключових проблем людства є відвернення термоядерної війни та забезпечення ненасильницького миру. Адже вчені підраховали, що більш як за чотири тисячоліття відомої нам історії лише близько 300 років були мирними, а великі або малі війни забрали життя 3,5 млрд. чоловік. У сучасному світі, коли пройшли часи антагоністичного протиріччя двох систем, часи гонки озброєнь, здавалося б, напруженість повинна спадати, повинні згаснути багато конфліктів, що турбували світ у минулому.

Разом з тим, кількість дрібних конфліктів на планеті не зменшується, а навпаки, на карті постійно жевріють незгасаючі вогнища насильства. Після Другої світової війни гармати на Землі не стріляли лише 22 години,

відбулось 218 конфліктів із загальною кількістю жертв понад 30 млн. чоловік. Характер збройних конфліктів показує, що агресії, з точки зору міжнародного права, поменшало, тоді як кількість постійних конфліктів весь час зростає. Чимало збройних конфліктів пов'язано з розпадом держав, і тому партизансько-терористичні формування сьогодні беруть участь у 97% конфліктів у світі.

ДЕМОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМИ

Сьогодні людство стоїть перед необхідністю контролю за ростом населення, тому що чисельність людей, що їх здатна забезпечити наша планета, все-таки обмежена, тим більше, що можлива нестача ресурсів у майбутньому вкупі з величезною чисельністю людей, що населяють планету, може привести до трагічних і необоротних наслідків.

Починаючи з епохи Великих географічних відкриттів темпи зростання народонаселення помітно збільшилися і наблизилися до 1 млрд. у 1830 році. Ще через 100 років (у 1930 році) воно становило 2 млрд., у 1960 році – 3 млрд., а у 2000 – 6 млрд. осіб. Середнє зростання чисельності наблизилося до лінійного із середнім значенням абсолютного приросту близько 85 млн. чоловік за рік. На 2000 рік загальний коефіцієнт народжуваності у світі становив до 24,6%, загальний коефіцієнт смертності – 9,8%, коефіцієнт природного приросту – 14,8%.

Це означає, що в середньому щохвилини на Землі з'являються 270 дітей, умирають 110 чоловік різного віку, населення світу збільшується загалом на 160 чоловік. Щодоби кількість землян зростає на 230 тисяч, що і становить 85 млн. осіб на рік. Прогноз на 2025 рік – більше 8 млрд. чол. За прогнозами учених Земля може прогодувати до 20 млрд. чол.

Країни-лідери за чисельністю населення (млн. чол.): Китай – 1300, Індія – 934, США – 262, Індонезія – 198, Бразилія – 162, Росія – 147, Пакистан – 140, Японія – 125, Бангладеш – 120, Нігерія – 114.

Про тенденції демографічного стану України свідчать дані Держкомстату: на початку 2003 року населення України становило 47,956

мільйона, скоротившись за місяць на 47 тисяч. Чисельність міського населення вдвічі перевищує чисельність сільського (відповідно 32,3 млн. і 15,65 млн.). Сучасний рівень народжуваності найнижчий за весь період післявоєнної історії України.

Як очікується, у 2060 р. нас знову стане 52 млн., а за наступні 15 років кількість жителів України збільшиться ще на 6 млн. осіб. При найгіршому варіанті розвитку подій приплив мігрантів також відбуватиметься, однак значних обсягів він досягне на 10-15 років пізніше. Демографічна криза ще більше загостриться – чисельність населення зменшуватиметься до середини 2030-х рр., після чого стабілізується на рівні 40-41 млн. чол.

ПРОБЛЕМА ВИЧЕРПНОСТІ РЕСУРСІВ (мінеральних, енергетичних і інших).

Науково-технічний прогрес, що дав поштовх розвитку сучасної промисловості, зажадав різкого збільшення видобутку усіляких видів мінеральної сировини. Один з лідерів Римського клубу, німецький учений Е. Пестель вважає, що через виснаження запасів непоновлюваних ресурсів близько 2100 р. наступить *колапс*. Сучасний обсяг промислового капіталу досягне такого рівня, коли буде потрібний величезний приплив ресурсів. Такий приплив ресурсів швидко виснажить запаси доступної сировини. З ростом цін на сировину і виснаженням родовищ будуть потрібні великі капіталовкладення для їхнього видобутку, а отже буде усе менше і менше вкладатися в майбутній ріст. І коли капіталовкладення перестануть компенсувати виснаження ресурсів, відбудеться руйнування індустрії, а разом з нею всієї сфери послуг, що залежить від промисловості.

ПРОБЛЕМИ ЗРОСТАЮЧОГО РОЗРИВУ МІЖ ВИСОКОРОЗВИНЕНИМИ КРАЇНАМИ І КРАЇНАМИ ТРЕТЬОГО СВІТУ

Одними із найсерйозніших проблем сучасності є проблеми соціально-економічного розвитку. Сьогодні стає ясно, що він, як такий, обмежений природними межами, однак ці межі не бажають враховувати в системі сучасного товарного виробництва. Крім цього усе більш і більш значним стає

розрив у соціально-економічному розвитку і добробуті між розвинутими країнами Заходу і країнами так званого “третього світу”, до яких відносять найбільш бідні країни Азії, Африки і деяких інших регіонів.

ГУМАНІТАРНІ ПРОБЛЕМИ (голод, охорона здоров'я, освіта, злочинність)

У сучасному світі, коли проголошуються гуманістичні цінності й основна роль прав людини, особливо гостро постають гуманітарні проблеми. Сьогодні 1 млрд. землян живе в крайній бідності і голоді, 4,8 млрд. позбавлені доступу до сучасної медицини і гігієни, чверть населення землі не мають гідного житла. Населення країн, що розвиваються, витрачає на продукти харчування в середньому 90% своїх доходів, і цього їм не вистачає для того, щоб забезпечити собі нормальне харчування. В той же час середня американська родина витрачає на продовольство близько 20% своїх доходів. Сьогодні на Землі усе ще продовжує існувати великий *пояс голоду і недоїдання*, що пролягає з обох боків екватору. Цей пояс починається в Південній Америці, охоплює велику частину Африки, а потім продовжується в Азії.

Епіцентр цього пояса знаходиться в Тропічній Африці, найбільш бідному регіоні світу. На початку 70-х років в Африці нараховувалося 90 млн. голодуючих, на початку 80-х років – 110 млн., у середині 80-х років – 140 млн., а в середині 90-х років – 210 млн. У цьому регіоні є країни, де частка голодуючих і людей, що недоїдають, від усього населення перевищує 40% (Чад, Сомалі, Уганда, Мозамбік) або складає від 30 до 40% (Ефіопія, Малі, ДР Конго, Замбія) від загальної кількості населення.

ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ – у контексті способів вирішення глобальних проблем, крім вже названих раніше, існують різні підходи, серед яких, на наш погляд, заслуговують на особливу увагу так званий *технократичний і філософсько-політичний комплексний підхід*.

Сутність *технократичного підходу* полягає в тому, що можливість вирішення сучасних проблем бачиться надалі в розвитку й удосконалюванні

різних технічних засобів, економічних систем і об'єктів і т.д. Учені, що говорять про такий підхід, стверджують, що саме науково-технічний прогрес і пов'язані з ним енергозберігаючі технології, що використовують вторинну сировину, працюють за замкнутим або близьким до нього циклом виробництва, дадуть можливість людині розвиватися успішно і надалі, не боячись опинитися перед обличчям глобальної кризи.

Деякі вчені, що сповідують технократичний підхід, вважають, що глобальні проблеми є лише ознакою свого роду “кризи росту”, після чого людство чекає довгостроковий період стабільного розвитку. Позитивною рисою даного підходу є те, що він уже сьогодні може запропонувати різні способи реорганізації виробництва, впровадження технічних новинок, які б сприяли зниженню негативного впливу людини на навколишнє середовище.

Філософсько-політичний комплексний підхід до вирішення глобальних проблем передбачає застосування для цього низки комплексних заходів, які могли б принести необхідні зміни в області свідомості людей. Основна риса цього підходу в тому, що він акцентує увагу на корінних причинах виникнення існуючих протиріч, передумовою появи яких стала дегуманізація суспільства.

Тільки повернення людини до життя, заснованого на справжньому гуманізмі, на моральних і духовних цінностях, відповідно до яких людина несе відповідальність за своє буття, може стати ключем до рішення проблем, перед якими стоїть сьогодні людство. Такий підхід, дійсно, містить у собі дуже багато раціонального, тому що лише докорінні зміни в області культури і свідомості людей, а потім і в структурі суспільства, можуть допомогти людству продовжити стабільний розвиток.

Для цього існують певні *соціально-політичні передумови*. Вони пов'язані насамперед з установами нового міжнародного порядку, який являє собою сукупність домінуючих у міжнародних відносинах політичних принципів, правових норм і умов економічного обміну.

Величезну роль у появі наукових праць, пов'язаних з дослідженням глобальних проблем і прогнозуванням майбутнього людства, зіграла діяльність **Римського клубу** – міжнародної неурядової організації, створеної італійським менеджером Ауреліо ПЕЧЧЕЇ, що запросив у квітні 1968 р. біля 30 європейських учених – соціологів, економістів, природників і т.д.

Члени Римського клубу поставили перед собою дві основні задачі: по-перше, виявити основні утруднення і проблеми, що постали перед людством, і, по-друге, сприяти виправленню сформованої ситуації, впливаючи на суспільну свідомість. Результатом цих вишукувань стали доповіді Римському клубу, в яких провідні вчені намагалися знайти підходи до рішення вищезазначених проблем.

Першою роботою під егідою Римського клубу стала побудова математичної моделі загальносвітового розвитку, що враховувала основні параметри розвитку такі, як населення, капіталовкладення, використання непоновлюваних ресурсів, забруднення навколишнього середовища і виробництво продовольства. Автором цієї моделі, що одержала назва “Мир-1”, був Джей ФОРРЕСТОР – професор прикладної математики і кібернетики Массачусетського технологічного університету.

Дослідження даної моделі показало, що людство рухається до неминучої і досить швидкої катастрофи, однак з урахуванням того, що модель була досить грубою та не враховувала величезного числа вторинних факторів, що впливають на розвиток людства, вирішено було продовжити дослідження в області глобального моделювання. Так з'явилася модель “Мир-3”, створена фахівцем в області системної динаміки Деннісом МЕДОУЗОМ, за економіко-математичною методологією Д. Форрестора. Результатом стала поява нашумілої доповіді за назвою “Межі росту”, представленої 12 березня 1972 р. у Вашингтоні, у Смітсонівському інституті.

В ній стверджувалося, що через 75 років сировинні ресурси планети будуть вичерпані, що разом з нестачею продовольства призведе до

глобальної кризи небачених масштабів і поставить під сумнів подальше існування людства.

Серед доповідей Римського клубу – “Людство на поворотному пункті”, (М. Месарович і Є. Пестеля). Автори даної роботи стверджують, що тенденції розвитку сучасного суспільства несумісні з біологічною сутністю людини, метою якого повинна стати перебудова загальноприйнятої системи цінностей, а разом з нею і всієї сучасної системи відносин у суспільстві. Вони відзначають необхідність формування “ нової людини”, яка би піклувалася про виживання всієї цивілізації і направляла на це усі свої зусилля.

В цілому є ще чимало інших проблем, невирішеність яких суттєво ускладнює створення моделі життєздатного суспільства. Насамперед це:

- різноманітність країн і народів стосовно політичного ладу, рівня економічного й культурного розвитку;
- сильна опозиція вимогам глибоких еколого-економічних перетворень в найрозвинутіших країнах;
- інтеграція слаборозвинених країн у світову економіку і збереження їх суверенітету;
- створення та передача (поширення) екологічно придатних технологій;
- підготовка, підписання та виконання міжнародних договорів та угод зі збереження природного середовища;
- проведення доцільної політики в окремих державах і проблема наднаціональної влади;
- стабілізація чисельності населення;
- формування етики стійкого розвитку;
- мінливість громадської думки щодо економіко-екологічних пріоритетів;
- труднощі з фінансуванням екологічних програм;
- небажання взяти на себе відповідальність за розробку ефективної екологічної стратегії (моделі) тощо.